

**QAACCESSA DHIYAANNAA QABIYYEE DHAMJECHA:
KITAABILEE BARNOOTA AFAAN OROMOO KUTAA
SAGLAFFAAFI KURNAFFAA BARA 2005 QOPHAA'AN**

SUKKAAREE BAQQALAA ABBABAA

**WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA (MA)
GAMISAAN GUUTTACHUUF QOPHAA'EE, MUUMMEE
AFAAN OROMOO, HOGBARRUUF FOOKLOORIITIIF
DHIYAATE**

**KOLLEEJJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIFI QUUNNAMTII YUNIVARSIITII
ADDIS ABABAA**

HAGAYYA, 2008/2016

ADDIS ABABAA

**QAACCESSA DHIYAANNAA QABIYYEE DHAMJECHA:
KITAABILEE BARNOOTA AFAAN OROMOO KUTAA
SAGLAFFAAFI KURNAFFAA BARA 2005 QOPHAA'AN**

SUKKAARE BAQQALAA

GORSAA: AMAANU'EEL ALAMAAYYOO (PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA (MA) GAMISAAN
GUUTTACHUUF QOPHAA'EE, MUUMMEE AFAAN OROMOO,
HOGBARRUUF FOOKLOORIITIIF DHIYAATE**

**KOLLEEJJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIFI QUUNNAMTII YUNIVARSIITII
ADDIS ABABAA**

HAGAYYA, 2008/2016

ADDIS ABABAA

Yunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Lammaffaa

Waraqaa qorannoo kana ulaagaa Digirii Lammaffaa (MA)Gamisaan Guuttachuuf Mata duree ‘*’Qaaccessa Dhiyaannaa Xinjechaa:Kitaabilee Barnoota Afaan OromooKutaa Sagalfaafi Kurnaffaa Bara 2005 Qophaa’e Sukkaaree Baqqalaatiin Qophaa’ee Sadarkaa* qorannoo Yunivarsiitii Addis Ababaa Kan guute ta’uu ni mirkaneessina.

Koree Qormaataa

Qoraa alaa_____ **mallattoo**_____ **Guyya**_____

Qoraa keessaa_____ **mallattoo**_____ **Guyyaa**_____

Gorsaa_____ **mallattoo**_____ **Guyyaa**_____

Itti gaafatamaa muummee yookaan Qindeessaa sagantaa Digirii Lammaffaa (MA)

Axereeraa

Kaayyoon qorannoo kanaa dhiyaannaa dhamjecha kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessatti dhiyaatan qaaccessuudha. Dhiyaannaa dhamjechoota kitaabilee Barnoota Afaan Oromoo kitaabilee kanneen Keessatti mul'atan maal akka ta'an adda baasanii qaaccessuudha. Kunis dhamjechi qabiyyee caasaa Afaan Oromoo keessaa isa tokko waan ta'eef kitaabichi hammam caasaa Afaanichaa jeddugaleessa godhatee, haala bilchina qabuun akka qophaa'e xinxaluudha. Kitaabileen barnootaa, barsiisonni Afaan Oromoo barsiisanii fi barattoonni kutaa kana baratan akka iddattootti filatamaniiru. Barattoonni hirmaatan mala iddatteessuu carraa tasaatiin kan filataman yoo ta'an, Barsiisonni- immoo, mala iddatteessuu mit-carraa keessaa, iddatteessuu akkayyooti gargaaramuun filataman. Sababni isaa kitaabileen barataa madda odeeffannoo bu'uuraa waan ta'aniif kitaabicha sakatta'uudhaan qaaccessi taasifameera. Itti aansuun barsiisotaaf barattoonni qooda kan fudhataniif, barsiisaan kitaaba qophaa'e tokko kan hojiitti hiiku waan ta'eef, adeemsa baruufi barsiisuu keessatti ciminaafi hanqina kitaabichaa irratti odeeffannoo qorattuuf barbaachisu kennuu danda'an jedhamanii filatamaniiru. Barattoonnis kallattidhaan kan itti maayii bahan waan ta'aniif akka madda odeeffannoo qorannichaatti fudhatamaniiru. Qorannoon kun gosa qorannoo Ibsaa (descriptive research) ta'ee, meeshaaleen funaansa ragaa kan qorattuun itti gargaaramte ammoo, mirkaneeffannaa kitaabilee barnootaa, afgaaffii barsiisotaafi bargaaftii barattootaati. Odeeffannoon meeshaalee kanneeniin walitti qabame mala qorannoo akkamtaafi hammamtaatiin qaaceffameera. Akka argannoo qorannoo kanaatti, maalummaan dhamjechootaa gadifageenyaan ibsamuu dhabuu, garaagarummaan jechaafi dhamjechoo adda bahee dhiyaachuu dhabuudha. Kana malees, dhamjechoonni akkamitti akka barataman ifa ta'ee kitaabicha keessatti hin ibsamne. Haaluma walfakkatuun uumamaafi hormaata jechootaa irraattis wanti qabatamaan ibsame hin mul'atu. Akkasumas, tajaajilli dhamjechootaa bal'inaan ibsamuu dhabuufi dhamjechoonni kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaatan darbanii darbanii kan walhinsimne ta'uu hubatameera. Dhumarratti argannoo qorannoo kanaa irratti hundaa'uun dhamjechoonni kitaabilee barnootaa kanniin keessatti dhiyaatan haala ofiin barachuu barattoota giddu galeessa godhatanii dhiyaachuu kan qabaniifi maalummaan dhamjechootaa bifa ifa ta'een dhiyaachuu akka qabu yaadni furmaataa eerameera. Kana malees, qabiyyeewwan dhamjechootaa boqonnaalee murtaa'an jalatti gurmaa'anii dhiyaachuu akka qabaniifi haala jechoonni uumamaniifi itti horan tajaajila caasluga Afaanii adda addaatiif itti ooluu danda'an fakkenyaan deeggaramee kitaabilee barnoota Afaan Oromootiifi sirna barnoota Afaan Oromoo qopheessaniif, qabxiileen kunneen akka yabootti dhiyaatanii jiru.

Galata

Hunda dura waaqayyo nagaafi fayyaa naaf kennee sadrkaa kanaan na ga'uu isaatiif guddiseen galateefadha. Itti aansuun kallattii hundaan nuffii tokko malee, yeroo isaanii aarsaa gochuudhaan obsaafi hamilee hawwachiisaa ta'een gorsa ogummaa gabbataafi quubsaa ta'e naaf kennuun jalqabaa hanga dhumaatti nacinaa dhabbachuun milkaa'ina qorannoo kanaatiif gumaacha tokkoffaa kan naaf gumaachan gorsaa koo Dr.Amaan'u'eel Alamaayyoo galata guddaa onneerraa maddeefi dinqisifannaan isaaniif qabu guddaadha. Itti dabalees yunivarsiitiin Addis Ababaa carraa kana naaf kennee sadrkaa kana akkan gahu kan taasise waan ta'eef galata guddaan galchaaf.

Kanatti aansuun, waraqaa qorannoo koo jabaadhee akkan hojjedhuuf deeggarsa adda addaatiin nacinaa dhabbachuun na jajjabeessaa kan turan hiriyyoota koo Tasfaayee Jimaa(PhD)fiAyyalach Girmaatiif galannin qabu isa ol'aanaadha. Akkasumas, barreeffama qorannoo kana yemmuun hojjechaa ture keessatti deeggarsa waraqaafi piriintii naaf gochuun gargaarsa bal'aa gama maraan kan naa taasisaa turte hiriyyaa koo Gannat Tulluu guddiseen galateeffadha.

Dabalataan,barsiisota,barattootaafi buulchiinsa Mana Barumsa Sadarkaa Lammaffaa Adaabbaa odeeffannoo barbaachisaa ta'e naa kennuudhaan qorannoon kun milkaa'aa akka ta'u warra nagargaaran waan ta'aniif galata guddaan galchaaf.

Dhumarraatti, milkaa'ina qorannoo kanaatiif qofa osoo hintaane milkaa'ina jiruu kootiif jajjabina ta'uudhaan onnee koo gammachuudhaan guutee kan najajjabbeessaa ture mucaa koo Amaanu'eel Girmaatiif kabajniif galannii ani isaaf qabu ol'aanaadha.

Hiika Jechootaa

Afaan Oromoo	Afaan Ingilizii
Akaakuu	hyponyms
Akkamtaa	qualitative
Ammamtaa	quntitative
Ariirrata	background
Axereeraa	abstract
Ciicata	input
Dhiyaannaa	presentation
Looga	dialect
Mala ibsaa	dicrptive methed
Qaaccessa	analysis
Xinsaga	phonotics
Xinjecha	morphology
Xinhima	syntax
Xinhiika	semantics
Xinqooqa	lingusitics
Yaadiddama	theory
Yaboo	recomendation

Gabaajee**Ibsa**

BBO

Biiroo Barnoota Oromoyaa

HUB

hubachiisa

fkn

fakkeenya

kkf

kan kana fakkaatu

ykn

yookaan

BAAFATA

Qabiyyee	Fuula
Axereeraa	i
Galata	ii
Hiika Jechootaa	iii
Gabaajee	iv
Baafata	v
Baafata Gabateewwanii	viii
BOQONNAA TOKKOO.....	1
SEENSA	1
1.1 Ariirrata.....	1
1.2. Ka’umsa Qorannichaa.....	4
1.3. Kaayyoo Qorannichaa.....	6
1.3.1. Kaayyoo Gooroo	6
1.3.2. Kaayyoo Gooree	6
1.4. Faayidaa Qorannichaa.....	6
1.5. Daangaa Qorannichaa	7
1.6. Hanqina Qorannichaa.....	7
BOQONNAA LAMA.....	8
SAKATTA’A BARRUU.....	8
2.1 Maalummaa Xinjichaa	8
2.2 Faayidaa Xinjichaa.....	9
2.2.1 Gama Guddina Afaanitiin	9
2.3 Dhamjechaafi Jecha	10
2.3.1 Dhamjecha	11
2.3.2 Firjecha	11
2.4 Akaakuwwan Dhamjechootaa	12
2.4.1 Dhamjecha Walabaa	12
2.4.2 Dhamjecha Hirkataa.....	12
2.4.2.1 Qabiyyee Isaan Qaban Irratti Hundaa’uun	13

2.4.2.2 Bakka Argamaatiin.....	14
2.5 Jecha.....	16
2.5.1Qaamolee Jechaa.....	16
2.5.2 Hormaata Jechoota Afaan Oromoo.....	18
2.5.3 Uumama Jechoota Afaan Oromoo.....	23
2.6 Gahee Dhiyaannaa Kitaaba Barnootaa	31
2.6.1 Gahee Qopheessitoota Dhiyaannaa Qabiyyee Barnoota Afaanii Keessatti.....	33
2.7 Ulaagaa Kitaabni Barnootaa Guutuu Qabu.....	33
2.8 Barbaachisummaa Dhiyaannaa Qabiyyee Dhamjechaa Kitaaba Barnootaa Keessatti.....	34
2.9 Sakkatta’a Barruu Wal-fakkii	35
BOQONNAA SADI	37
MALA QORANNICHAA	37
3.1 Seensa	37
3.2 Maddoota Ragaale	37
3.3 Mala Filannoo Iddattoo.....	37
3.3.1 Barsiisota.....	38
3.3.2 Barattoota.....	38
3.3 Meeshaalee Ragaalee Ittiin Funaanname.....	38
3.3.1 Qaacceessa Kitaabilee Barnoota Afaan Oromoo	39
3.3.2 Afgaaffii.....	39
3.3.3 Bargaaffii	39
3.4 Mala Qindaa’inaafi Qaacceessa Ragaalee	40
BOQONNAA AFUR	42
ODEEFFANNOO QAACCEESSAA, HIIKAAFI DHIYEESSA.....	42
4.1 Seensa	42
4.2 Qaacceessa Odeeffannoo Kitaaba Barataarraa Argame.	42
4.2.1 Odeeffannoo kitaaba baratarraa argame	42
4.2.1.1 Dhiyaannaa Xinjechaafi Dhamjechaa	44
4.2.1.2 Akaakuu Dhimjechoota Afaan Oromoo	47

4.2.1.3 Haala Hormaata Jechoota Afaan Oromoo.....	50
4.2.1.4 Haala Uumama Jechoota Afaan Oromoo.....	53
4.2.2 Qaaccassaa Odeeffannoo Qajeelcha Barsiisaa.....	55
4.2.2.1 Dhiyaanna Dhamjechootaa.....	55
4.2.2.2 Akaakuu Dhamjechoota Afaan Oromoo	56
4.2.2.3 Haala Uumama Jechoota Afaan Oromoo.....	58
4.2.3 Qaacceessa Afgaaffii Barsiisotaa.....	59
4.2.3.1 Dhamjechoonni Afaan Oromoo kitaaba barataa keessatti dhiyaatan fedhii barachuu baratootaa kakaasuu danda'uu.....	60
4.2.3.2 Walsimannaa dhamjechoota kitaaba barataa fi qajeelcha barsiisaa keessattii dhiyaatan.....	61
4.2.3.3 Miidhaa dhamjechoonni moggaasa garaagaraa yoo qabaatan qabiyyee barnootichaarraatti fidan.....	62
4.2.3.4 Miidhaa hanqinaaleen dhiyaannaa dhamjechootaa baruu barsiisuu keessatti fiduu danda'u.....	62
4.2.3.5 Ka'uumsa hanqinaalee dhiyaannaa dhamjechoota Afaan Oromoo.....	63
4.2.3.6 Dhamjechoonni kitaabilee barnootaa keessatti hammataman qabiyyee barnootichaa guutuu taasisuu isaanii.....	63
4.2.3.7 Hanqinaalee dhiyaannaa dhamjechoota Afaan Oromoo maqsuu.....	63
4.2.4 Qaacceessa Odeeffannoo Barattootarraa Argame	64
4.2.5 Qaacceessa Deebii Hubanno Barattootaa	65
BOQONNAA SHAN.....	71
CUUNFAA, ARG ANNOOFI YABOO.....	71
5.1 Cuunfaa.....	71
5.2 Argannoo.....	72
5.3 Yaboo.....	75
Wabiilee	79
Dabalee-A	
Dabalee-B	
Dabalee-C	

Baafata Gabateewwanii

Gabatee 4.1 Dhiyaannaa xinjechaafi xhamjecha kitaabilee barnoota Afaan Oromoo	44
Gabatee (4.2) Dhiyaannaa akaakuu dhamjechoota Afaan Oromoo kitaaba barataa keessatti.....	47
Gabatee (4.3) Dhiyaannaa hormaata jechoota Afaan Oromo kitaabilee barataa keessatti.....	51
Gabatee (4.4)-Dhiyaanna uumama jechoota Afaan Oromoo kitaabilee barataa keessatti.....	53
Gabatee (4.5) Dhiyaannaa dhamjechoota Afaan Oromoo qajeelcha barsiisaa keessatti	55
Gabatee (4.6) Dhiyaannaa akaakuu dhamjechootaa qajeelcha barsiisaa keessatti.....	56
Gabatee (4.7) Dhiyaannaa dhamjechoota walabaafi hirkataa qajeelcha barsiisaa keessatti.....	57
Gabatee (4.8) Dhiyaanna uumama jechoota Afaan Oromoo qajeelcha barsiisaa keessatti.....	59
Gabatee (4.9) yemmuu qabiyyee jechoota Afaan Oromoo barattu hubannoo qabiyyichaa bal'inaan argatteeraa?	65
Gabatee (4.10) Tokkummaafi garaa garummaa jechaafi dhamjechaa adda bahee dhiyaachuu	66
Gabatee(4.11)Haala jechoonni Afaan Oromoo caasluga agarsiisuun itti tajaajilan	67
Gabatee (4.12)Haala dhamjechoonni hundee jechaarratti dabalamuun jechoota horsiisuuf itti gargaaran	68
Gabatee (4.13) Shaakallii fi gilgaalli dhiyaate dhamjechoota hubachiisuu isaanii	69

BOQONNAA TOKKOO

SEENSA

Boqonnaan kun ariirrata, Ka'umsa, Kaayyoo, barbaachisummaa, daangaafi hanqina qorannichaa of keessatti hammateera.

1.1 Ariirrata

Afaan Oromoo Afaanoota bal'inaan Afrikaa keessatti dubbataman keessaa isa tokko. Afaan Oromoo baay'ina namoota dubbataniin Afaanota Arabaafi Hawusaatti aanee Afrikaa keessatti sadarkaa sadaffaarratti argama (Mahdi, 1995).

Afaan Oromoo maatii, sanyii Afaanoota kuush (Cushitic language) keessaa isa tokko ta'ee, biyyoota kaaba baha Afrikaa keessatti argaman keessaa Itoophiyaa, Keeniyaa fi Sumaaliyaa keessatti bal'inaan dubbatama. Itoophiyaa keessatti ummata miliyoona soddoma afaan itti hiikkataniifi ummanni miliyoona saddeet ta'an immoo, akka afaan lammaffaafi afaan sadaffaatti bal'inaan itti tajaajilamu. (Tamene, 2000; Asaffaa, 2009; Mahdi, 1995)

Baay'inni ummata Afaan Oromoo dubbatuu Itoophiyaa keessatti sadarkaa duraatti argama (Abdulsamad, 1994). Afaan Oromoo biyyoota Afrikaa heddu keessattiifi biyya Itoophiyaa keessatti ummata miliyoonaan lakkaa'amaniin kan dubbatamu ta'ullee, baroota dheeraadhaaf sirnoota darban keessatti afaan barnootaa, afaan hojii, afaan ogbarruu, afaan sabquunnamtii hin taa'iin tureera. (Abdulsamad, 1994; Asafa, 2009; Tamene, 2000; Mahdi, 1995)

Afaan tokko immoo, guddachuufi jiraachuun isaa kan beekamu qubee mataasaa qabaatee qubeen sunis kan waalta'e yoo ta'edha. Akkasumas, afaan waalta'aa yoo qabaateefi dubbatoota isaa biratti fudhatama yoo argateedha. Afaan qubee mataasaa qabu wabii qaba. Qubeen immoo afaan tokko akka waalta'uuf wantoota gargaaran keessaa isa tokko. Dabalataan, afaanichaan caalaatti barreessuufi maalummaa afaanichaa qorachuuf caasaa guddaa qaba (Asafa, 2009).

Seenaan qo'annoo afaanii immoo, kan eegalee nama “Peniinii” jedhamuun Hindii keessatti yoo ta'u, jaarraa 5^{ffaa} keessaa seera xinjecha Afaan aaniskiriitiin irratti (Stern, 1983).

Sana booda, biyyoota dhihaa keessatti guddina saayinsiitiin walqabatee jaarraan 20^{ffaa} keessa qorannoon afaanotaa akka saayinsii afaan tokootti roga qabsiisuuf yaaliin taasifamee ture (stern, 1983; Mc Carthy, 2001).

Haaluma wal-fakkaatuun, xiinqooqni akka damee barnoota tokkootti dhaabbatee, baratamuufi barsiifamuu kan eegale jaaruma 20^{ffaa} keessa ture (stern, 1983; Lyons, 1981).

Xiinqooqni saayinsii afaanii ta'ee, afaanota addunyaa sagaleerraa kaasee hanga hiikaatti kan qoratuufi kana bira darbee beekumsaawwan biroo waliin walitti dhufeenya qabu dameewwan isaa adda addaatiin kan qoratuudha. Kunneen immoo, akka waliigalaattii yoo ilaalaman kanneen akka itti fayyadama afaanii, ijaarsa jechootaa, seera afaanii kan of keessatti qabatuudha. Innis, xinjecha, xinsaga, xinhimaa fi xinhiika of keessaatti hammata. Kanneen keessaa qorannoo akkaataa ijaarsa jechoota afaan tokkoo irratti kan xiyyeeffatu xinjecha afaan sanaa kan ilaaluudha. (Lyons, 1981; Mc Carthy, 2001).

Xinjechi damee xiinqooqaa keessaa isa tokko ta'ee, saayinsii jechoota afaan tokko xiinxaluudha. Saayinsiin kunis, afaanonni adda addaa akkamitti jechoota isaanii akka ijaarratan qorachuun yaadiddama waliigalaa kan dhiyeessudha. Xiyyeeffannaan yaadiddama kanaa immoo, haala hawaasni afaan sana dubbatu eeguu qabu kan ibsuudha. Kana malees, jechoonni afaan tokkoo ulaagaa maaliin akka ramadamanii fi akkamitti ijaaramuu akka danda'an adda baasee ifa gochuun xiinxala. Akkasumas, haala jechoonni afaan tokkoo itti uumamanii fi horuudhaan seerluga agarsiisan xiinxala (Stern, 1983; Yule, 1996; Matthews, 1991).

Dabalataanis xinjechi akkaataa ijaarsaafi uunkaa jechoota afaan tokkoo haala saayinsawaa ta'een xiinxaluun jechoota afaan sana keessatti argaman qorachuun garee addaa addaatti niqooda, dhamjechoota afaan tokko keessatti argamanis nixiinxala. Kana malees, loogawwan adda addaa afaan tokko keessatti argaman keessaa kanneen bal'inaan tajaajilan fudhachuudhaan afaanicha waaltessa. Kun immo, namoonni loogawwan adda addaa afaanicha dubbatan salphaatti akka waligalan gargaara.

Karaa biraatiin immoo, xinjechi jecha yaada haarawaa bakka bu'uu moggaasuudhaan ykn jecha yaada haarawaa waliin gara afaanichaatti fudhatame haala afaanichaaf mijatuun uunkaa jechichaa amma tokko jijjiiree fudhachuudhaan afaanicha waaltessa (Sharma adda Tuteja, 2005; Radford, et al, 1999).

Kaayyoon qorannoo xinjecha afaan tokkoo, caasaa keessatti qaban adda baasuun kan xiinxaluudha. Kunis, jechoota afaan tokko keessa jiran bu'uureffachuun jechoota adda addaa hedduu ijaaruun itti danda'amu xiinxala. Jechoota kana ijaaruufi kan ijaarames hubachuuf immoo, akkaataa dubbataan afaanichaa itti gargaaramu bu'uureffachuun bu'aa guddaa qaba. Afaan tokko hiika qabeessaa ta'ee ergaa guutuu akka dabarsuuf sagaleewwan dubbii afaanicha sanaan jechoota ijaaruudhaan seerluga afaanichaa agarsiisuudha. (Anderson, 1992).

Afaan tokko akka waliigalaatti mataasaa danda'ee sadarkaa sagaleerraa hanga hiikaatti haala ittiin dhiyaatu qabaachuu qaba.. Qindoominni dhiyaannaa afaanichaas ta'ee, akkaataan ijaarsa jechoota afaanichaa galma ga'iinsa sagantaa barnoota afaan sanaaf gahee guddaa qaba. Sagaleewwanis seera afaan tokkoo eeganii wal-duraa duubaan walitti aananii qindaa'anii yoo ijaarraman malee, ergaa hiika qabeessa ta'e dabarsuu hindanda'an. Kunis, kan mul'isu haalli jechoonni afaan tokko keessatti argaman itti ijaaramanii tajajilaaf oolan kan afaan gara biraatiin adda ta'uusaati. Innis, kallattiin haala qaacceessaafi qorannoo xinjecha afaan tokkoo kan ilaallatudha (Stern, 1983; Lyons, 1981).

Akkuma seensa kana keessatti ibsametti, qaama xinqooqaa keessaa isa tokko ta'ee, akkaataa uunkaan jechoota adda addaa afaan tokko keessatti argaman itti ijaaraman adda baasee kan qoratuufi xiinxaluun dhiyeessuu, kun immoo, uunkaa ijaarsa jechootaa sagantaa barnootaafi kitaabilee barnootaa keessatti dhiyaatan tooftaa ittiin qophaa'uu qabu(Sharma and Tuteja,2005;Radford,et al, 1999).

Qorannoon kun dhiyaannaa xinjecha kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessatti dhiyaatan qaacceessee kan dhiyeessudha. Akkasumas, hanqinaalee ijaarsa dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan addaa baasuun dhiyeessa.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Dhamjecha Afaan Oromoo irratti Qorannoo akka gaggeessituuf kan Ishee kakaase, yemmuu barsiisaa jirtu dhiyaannaa xinjecha Afaan Oromoo irratti hanqinaalee dhiyaannaa dhamjecha kitaabilee barnootaa kessaattii jiraachuu isaanii waan hubatteefidha. Kanarraa ka'uun qorattuun dhiyaannaa xinjecha Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessatti dhiyaatan irratti qorannoo adeemsisuun hanqinaalee dhiyaannaa dhamjechootaan wal-qabatanii mul'atan, adda baasuun qaaccessee dhiyeessa.

Beekumsaafi itti fayyadama afaan tokkoo keessatti seera afaanichaa qixaan beekuun baay'ee barbaachisaadha. Seerri afaanii kunis, seera seerlugaa, ijaarsaa jechootaa fi kkf ifatti beekamuu qabu. Bu'uuruma kanaan, haala qindoomina ijaarsa jechoota Afaan Oromoo hubachuuf dhiyaannaa xinjecha afaanichaa bu'uura godhachuun adda baasanii beekuun barbaachisaadha. Seera qindoomina ijaarsa jechoota Afaan Oromoo beekuun immoo, seera afaanichi itti dhiyaatu hubachuuf beekumsa argachuudha (Ijaaraa, 1999, Sharma and Tuteja, 2005).

Jechoonni Afaan tokkoo immoo, guddina afaanichaaf baay'ee murteessoodha. Tajaajiila jechoonni afaan tokkoo dagaaginaa afaanichaatiif kennannis namoonni afaanicha hinbeekne afaanicha barachuuf, kanneen beekan immoo, babal'isanii ibsuuf, seera afaanichaa kanneen akka qubeessuu, ijaarsa sagaleelee, itti fayyadama jechootaafi kkf baay'ee fayyadu (Asafa, 2009).

Adeemsa qaacceessa dhiyaannaa caasaa xinjecha afaan tokkoo keessatti tooftaa caasaan afaanii sun ijaarsa jechoota afaanichaa sadarkaa adda addaatti itti dhiyaachuu qabu addaa baasanii beekuun barbaachisaadha.

Jechoota kanneen ijaaruufis ta'ee, kanneen ijaaraman hubachuuf immoo, haalli qindomina dhiyaannaa dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti, galma ga'iinsa adeemsa baruu-barsiisuu qabiyyee xinjechaa irratti dhiyaatan iddoo guddaa qabu.

Afaan Oromoo keessatti xinjechi qindoomina ijaarsa jechootaa kanneen akka dhamjechaa, akaakuwwan dhamjechaa, haala uumaamaafihormaata jechoota Afaan Oromoo kan xinxaluudha. (Addunyaa, 2011).

Qorannoo kanaan dura xinjecha Afaan Oromoo irratti geggeeffame, gama maqaa, maqibsiifi xumura ilaaluun (Baye, 1981). Haala hormaata jechootaafi uumama jechoota Afaan Oromoo ilaalchisee (Temesgen, 1993) fi Haala dhiyeessa xinlatii Afaan Oromoo daree barnootaa keessatti jedhuun immoo, (Ijaaraa, 1990) turan. Kaayyoon qorattoota kanneenii akka waliigalatti yoo ilaalamu xiinxala ijaarsa jechoota Afaan Oromoo adda addaarratti kan xiyyeeffateedha. Xiyyeeffannaan qabiyyee qorannoo isaan armaan olitti eeramaniin adda kan isa taasisus, xiinxala osoo hintaane qaaccessa dhiyaannaa xinjecha kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an irratti kan xiyyeeffateedha.

Kaayyoon isaas, hanqinaalee dhiyaannaa qabiyyee dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan adda baasuun, haala isaan baruu- barsiisuudhaaf itti dhiyaachu danda'an eeruudha.

Qorannoo qaaccessa dhiyaannaa qabiyyee dhamjecha Afaan Oromoo sagantaa adeemsa baruu-barsiisuutiif kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an irratti adeemsifamu keessatti gaaffileen bu'uuraa armaan gaditti dhiyaatan deebii argatu.

1. Dhiyaannaan qabiyyee dhamjecha Afaan Oromoo galma ga'iinsa qabiyyee barnootaa keessatti gaheen isaanii hangami?
2. Akaakuun dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee kanneen keessatti hammataman isaan kami?
3. Dhamjechoonni moggaasa garaagaraa qabaachuun isaanii galma ga'iinsa qabiyyee barnoota Afaan Oromoo irratti miidhaa fiduu danda'aa?
4. Dhamjechoonni kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa keessattii dhiyaatan yoo walsimuu baatan, miidhaa maalii fiduu?

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

Qorannoon kun kaayyoo gooroofi kaayyoo gooree of keessaa qaba. Isaanis, haala itti aanuun dhiyaataniiru

1.3.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo gooroo qorannoo kanaa dhiyaannaa dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an qaacceessuun akkaataa dhamjechoonni qabiyyee barnootaa kutaalee kanneen keessatti dhiyaatan addaa baasuudha.

1.3.2. Kaayyoo Gooree

Dhamjechoota Kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessatti dhiyaatan addaa baasuun ibsuu.

1. Dhiyaannaan qabiyyee dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti argaman galmaa ga'iinsa adeemsa baruu-barsiisuu qabiyyee barnootichaa keessatti addaa baasuun ibsuu.
2. Akaakuun dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti dhiyaatan isaan kam akka ta'an ibsuu.
3. Miidhaa dhamjechoonni Afaan Oromoo uunkaalee gargaaraa qaban barnoota Afaan Oromoo keessatti fiduu danda'an ibsuu.
4. Dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9ffaafi 10ffaa bara 2005 qophaa'an keessatti dhiyaatan adda baasuun ibsuu.

1.4. Faayidaa Qorannichaa

Galma ga'iinsa adeemsa baruu-barsiisuu qabiyyee xinjecha Afaan Oromoo keessatti akkaataa dhiyaannaa xinjecha Afaan Oromoo beekuun barbaachisaadha. Qorannoon kunis, barbaachisummaa dhiyaannaa xinjecha Afaan Oromoo Sagantaa barnootaaf, kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessatti dhiyaataniifi hojiirra oolmaa qabiyyichaatiif, qorannoo bu'uuraa ta'uu nidhanda'a.

Haalumaa kanaan, waraqaa qorannoo kanarraa qaamoleen armaan gadii fayyadamtoota ta'uu danda'u.

1. Sirni barnoota Afaan Oromoo kutaalee Kanneenii kallattii qorannoo kanaatiin yoo fooyya'e, barattoonni sadarkaa kana baratan xinijecha Afaan Oromoo irratti hubannoo argachuu danda'u
2. Namoota Mata duree kanarraatti qorannoo gad-fageenyaan adeemsisuu barbaadaniif ka'umsa ta'uu danda'a.
3. Namoota kitaaba barataafi qajelcha barsiisaa sadarkaa kana qopheessaniif akka irra deebi'anii ilaalaniif isaan gargaara.
4. Namoota dhamjecha Afaan Oromoo keessatti hirmaatanii sirna barnootaa qopheessaniif akka ka'umsaatti gargaaruu danda'a.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun kan inni daanga'e, kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an irratti ta'ee, qabiyyee kitaabilee kanneenii keessaa, qaacceessaa dhiyaannaa xinjechaa irratti. Kunis, adeemsa baruu-barsiisuun walqabatee galma ga'iinsa sagantaa barnootaa keessatti haala maaliin akka dhiyaate hubachuuf immoo, kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa barnoota Afaan Oromoo qaacceessuu irratti kan daanga'edha.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoo kana adeemsisuu keessatti hanqinaalee hedduun mudataniiru. Isaan keessaa inni jalqabaa, hanqina yerooti. Qorattuun hojii baruu-barsiisuu otoo hojjattuu waan adeemsisteef baay'ina hojiirraa kan ka'e, hanqina yeroo guddaan mudateera. kana jechuun akka barbaaddetti bilisa taatee qorannicha qofaaf bakka kinnitee hojjachuun, kitaabilee wabii adda addaa yeroo mara manaafi gabaatti ykn mana dubbisaatti deddebitee dubbisuun hubannoo isaa cimsachuu keessatti hanqinni yeroo ture salphaa miti. Lammaffaa, qorattuun qorannoo kanaaf baajanni ittiin qorannicha adeemsisu waan hinramadamneef, haala barbaachisaa ta'een sochootee kitaabilee wabii adda addaa koppii godhachuufi meeshaalee barreessaa adda addaa guuttachuu keessatti rakkoo guddaan ishee mudateera.

Walumagalaatti, qabxiileen armaan olitti tarreeffaman kenneen qorannoon kun haala barbaachisaa ta'een akka hinadeemsifamneef danqa uumanillee qorattuun humna ishee cuunfitee hojjachuun tooftaa mataa ishitti gargaarmtee keessa bahuu dandeesseera.

BOQONNAA LAMA

SAKATTA'A BARRUU

2.1 Maalummaa Xinjechaa

Xinjechi saayinsii jechoota afaan tokkoo xiinxaluudha. sayinsiin kunis, haala jechoonni afaan tokkoo itti uumamaniifi itti horuudhaan seerluga afaanichaa agarsiisan xiinxala. Haala kanaan jechoota afaan tokko keessatti argaman qorchuudhan garee adda addaa keessatti niqooda. Akkasumas dhamjechoota afaan tokko keessatti argaman nixiinxala. kana malees haala caasaaleefi uunkaaleen jechoota bu'uraafi jechoonni ijaaraman ittiin ibsaman xiinxaluunkandhiyeessuudha (Pahuja, 1995; Yule, 1996; Matthews, 1991; Radford, et al. 1999).

Xinjechi saayinsii xiinqooqaa kanneen akka xinsaga, ximsaga, xinimaafi kkf warra caasaalee afaanichaa sadarkaalee adda addaatti ibsan keessaa isa tokko. Seeronni amala afaanichaa bu'ureeffachuun caasaa sadarkaa kanaa too'atanis nijiru uunkaafi hiikaan baayy'ee ta'an ijaaruun nidanda'ama. (Chomsky, 1957; O'Grady, 1996; Yule, 1996).

Haaluma walfakaatuun, Afaan Oromoo keessattis xiyyeeffannoon xinjechaa sadarkaa kanaa amala jechoonni bu'uraafi jechoonni uumamtee qaban xiinxaluudha. *“Derivational is one of the morphological processes by which new words are formed other words or stems”* (Jensen, 1990). Jechoonni Afaan Oromos tooftaa garaa garaatiin uumamuufi tajaajila garaagaraatiif horuun kuusaa jechoota afaanichaa gabbisu. Kunimmoo guddina afaanichaa keessatti gahee ol'aanaa qaba. Afaan Oromoo keessatti haala ijaarsa jechoota kanneenii hubachuuf fakkeenya itti aananii dhiyaatan ilaaluu nidanda'ama (Stern, 1983; Lyons, 1981; Matthews, 1991; Katamba, 1993).

Jechoota bu'uuraa	Dhamjechoota	Jechoota uumaman
a) nagaa	-eenya	nageenya
b) nama	-ummaa	namummaa
c) fira	-ooma	firooma

Fakkeenya kana keessatti uunkaaleen xinjecha adda addaa jechoota kanneenitti maxxanuun jechoonni haarawa akka uumaman taasisaniiru. Akkuma fakkeenya

kanarraa hubatamu maqaa “Nagaa”jedhutti maxxantuu {-eenya}ida’uun maqaa uumamatee “Nageenya” jedhu uumee jira. Maqaan duraan ture nagaafi kan uumame nageenya yoo ilaalle,uunkaa adda addaa haata’an malee garee jechaa tokko keessaatti argamu.Nageenya kan jedhu garuu uunkaa maqaa killayyaati. Haaluma kanaan uunkaalee{-eenya},{-ummaa},{-ooma}ofitti maxxanfachuun jechoota adda adaa bakka garaa garatti qoodamuu danda’an ijaaraniiru.

2.2 Faayidaa Xinjechaa

Xinjechi faayidaa adda addaa qaba. Isaan keessaa muraasni,seerluga afaanichaa adda baasuun qopheessuu,yaad-rimeewwan haarawaaf jechoota moggaasuu,galmee jechootaaqopheessuu,waaltinajechootaaaficaasaaleeafaanichaatii fhaalamijeessuufikkf.ta’u udanda’u.(Katamba,F.1993;Wardough,1977;Fromkin,2003).

Afaan tokkoof seerluga qopheessanii dhiyeessuun immoo,namni afaanicha hinbeekne tokko seerluga afaanicharratti hundaa’uudhaan afaanicha salphumatti akka baratu gargaara. Namni afaanicha baratu sun dhamjechoota seerluga agarsiisan adda baafaatee yoo beeke hanqinaalee seerluga adda addaa raawwachuurraa ofeegee barreessuu nidanda’a.(Aseffa,2009)

2.2.1 Gama Guddina Afaanitiin

Afaan looga adda addaa qabu tokko looga giddugaleessa qabaachuun isaa barbaachisaadha.Kana jechunis afaanichi waalta’uu qaba jechuudha. Afaan tokko waalteessuun namoonni looga adda addaa dubbatan salphaatti akka waliigalan taasisuun kan danda’amu beekumsa xinjechaatini. Xinjechi jechoota loogota adda addaa keessatti argaman keessaa kanneen bal’inaan tajaajilan fudhachuudhaan afaanichi akka waalta’u gochuun fayyada.

Karaa biraan ammoo, yaada haarawa bakka bu’u moggaasuudhaan yookaan jecha yaada haarawa waliin gara afaanichatti fudhatame haala afaanichaaf mijatuun uunkaa jechichaa hamma tokko jijjiiree fudhachuudhan afaanicha guddisa. Fakkeenyaaf,jecha afaan Ingiliffaatiin ‘*Linguistics*’ jedhu yaada isaa fudhachuudhaan Afaan Oromootiin ‘Xiinqooqa’jedhamee moggaafameera.

Karaa biraatiin ‘sport’ jecha jedhuuf jecha biraa osoo hin moggaasiniif jechuma kana fudhachuudhaan haala afaanichaaf mijatuun,uunkaa jechichaa hamma tokko jijjiiruudhaan ‘spoortii’jedhamee fudhatameera. Yaada haarawaaf jechoota moggaasuun guddina ykn bal’ina afaan tokkoorratti gahee ol’aanaa qaba. Xinjechi yaada harawaaf moggaasun ykn uunkaa jecha liqeenfatee haala afaanichaaf mijatuun hamma tokko jijjiiree fudhachuudhaan afaan tokko guddisuudhaaf gargaara.

Walumaagalatti xinjechi saayinsii ijaarsa jechootaa (uumamaafi hormaata)xinxaluu akka ta’e ilaallee jirra. Kun ammoo karaa tokkoon,akkaataa itti jechoonni haaran uumamuun guddinna Afaan Oromootiif gumaachan yoo nutti agasiisu,karaa biraatiin, jechoonnii horuun tajaajila caaslugaa garaagaraa agarsiisuuf bifa tokkoon akka hintaanes ni hubachiisu. Haala kanaan,kanneen akkaataa walfakkatuun fufatan garee tokko jalatti fiduun ulaagaa bu’uura ta’a.

2.3 Dhamjechaafi Jecha

Maalummaafi walitti dhufeenya jechaafi dhamjechaa ilaachisuu beektonni hedduun yaada kennanii jiru. Jechi tokko dhaamsa tokko ykn tokkoo ol ofkeessaa qabaachuu ni danda’a. Yeroo kanatti dhaamsa adda addaa agarsiisan san addaan baafatanii beekuun ni danda’ama. Jechi tokko yoo xiqqaate dhamsa tokko dabarsa. Kana jechuun, jechi tokko dhamsa tokkoo ol dabarsuu ni danda’a jechuudha. Fkn jecha <saroota> jedhu yoo fudanne jechi kun dhaamsawwan lama dabarsa.Dhaamsi tokko beeylada miila afur ,kan keessummaa ykn bineessa agartee dutuudhaan qe’ee eegudu agarsiisa. Dhaamsi lammaffaan ,baay’ina beeyiladichaa agarsiisa. Inni dhaamsi bu’uura dabarse <saree> yoo ta’u;kan danummaa ykn dhaamsa lammaaffaa dabarse ammoo <-oota> kan jedhuudha.

Kanarraa ka’uun,qabiyyee dhamjechaa keessatti garaagarummaafi tokkummaa dhamjechaa gidduutti mula’tu,qaamoleen jechaafi dhamjechaa haala ittiin gargar bahanfakkeenyanakeessattihubachuunnidanda’ama.(Fromkin,2003;Stren,1983;Lyons,1981)

2.3.1 Dhamjecha

Dhamjechi qorannoo kana keessatti qabiyyeewwan xinjechaa hammataman keessaa inni tokko dhamjecha. Dhamjechi ,caasaa afaan tokkoo keessatti uunkaa xiqqaa hiika qabu ,kan uunkaawwan hiika qaban birootti caccabuu hindandeenye ta'uu beektoonni hedduun ibsaniiru. Jechi dhaamsa tokko qofa qabu dhamjecha dhaabbataadha. Dhamjechi hirkataan jecha ta'uu hindanda'u. Dhamjechi hirkataan mataa isaati gosoota adda addaa akka qabu beektoonni ni addeessu.(Crystal,1987;Yule,2006)

2.3.2 Firjecha

Firjechi bifa dhamjechi tokko bakka garaagaraa galuun dhiibbaa bakkichaa irra gahuun argatuudha.Bifni garagaraa dhamjechi tokko bakka adda addaa galuun argatu kun firjecha dhamjecha tokkooti.Firjechoonni kun bakka itti galaniin adda adda haata'an malee, Tajaajila tokkoof dhaabbachuu ibsu. (Gragg, 1976; Finch,2005; O'Grady, 1996; Addunyaa, 2011

Yaadolee armaan olitti eeramanirratti hundaa'uun Afaan Oromoo keessatti haala dhamjechifi firjechi itti galaniifi tajaajilan ilaaluun nidanda'ama.

a) Jabbilee,fardeen, saawwan

b) Diimtuu,gurraattii,gabaabduu

c) Himbeeknu,hinbeeknu,hirrafne

Fakkeenya (a,bfi c)keessatti jechoota dhiyaatan irratti kan jala sararaman tajaajila caasluga tokkoof dhaabbatan. Tajaajilli kunis, (a)n{-lee},{-een}fi {-wwan}n danooma(b)n{-tuu},{-tti}fi{-duu}nkoorniyaa dhalaafi(c)n{him-},{hin-}fi{hi-}n immoo ,hi'eentaa yknmormii agarsiisu.

Fakkeenya sadanuu keessatti dhamjechifi firjechi kallattii garaagaraan galuu bifa garaagaraa haaqabatan malee,hiika tokkoof waan dhaabbataniif,firjcha dhamjecha tokkooti. (Finch,2005;Gragg,1976;Bauer,2003).

2.4 Akaakuwwan Dhamjechootaa

Afaan Oromoo keessatti, akkuma afaanota biroo dhamjechoonni bakka garaagaratti qoodamuu danda'u. Bu'uurri qooddii kanaas irra caala tajaajila ,uunkaafi qabiyyee isaaniti. Haaluma kanaan qabiyyee isaanirratti hundaa'un dhamjecha walabaafi (free morpheme)dhamjecha hirkataa (bound morpheme)jechuun bakka guguddaa lamatti qoonna. Hirkatanii ykn walaba ta'anii argamuun dhamjechootaa afaanirratti hundaa'a. Dhamjechi afaan tokko keessatti walabaa afaan biraa keessatti ammoo hirkataa ta'uu mala.(Haspelmath 2002;Bauer 1988). Dhamjechoonni kunis qooddiwwan gooree garaagaraa ofjalaa qabu.

2.4.1 Dhamjecha Walabaa

Akaakuun dhamjechaa kun ofdanda'ee dhaabbachuu isaatiin warra kaanirraa adda ta'a Abarraafi Kaawwan(1998;38). Yaada kana yoo ibsan <Latiin {dhamjechi} walabni qofaa isaa kan hiika qabu ta'ee ,latiilee tokkoo ol kan ofkeessaa qabu taanan latii walxaxaa, tokko qofaa qabannaan ,ammoo latii qeenxee jedhama> jedhu. Haata'u malee , yaadni kun yaadrimee dhamjechaarraa kaatee jira. Qabannii isaa dhamjecha ykn latii tokkoo ol ofkeessaa qabu hinjiru. Dhamjechi tokkoo olitti addaan qoodamuu kan danda'u jecha malee dhamjecha ta'uu hindanda'u. Kanaafuu yaadrimee jechaaf dhamjechaa addaan baafachuun rakkoo akkasiitiif furmaata ta'a.

Karaa biraatiin akaakuun dhamjechoota walabaa ofdanda'anii kan dhaabbatan yoo ta'an,uunkaalee tajaajila garaagaraa agarsiisanitti addaan qoodamuu kanneen hindandeenyeefi uunkaa tokko qofaan kanneen dhiyaatani. *“Free morphemes is a morphemes which can stand by themselves as singlewords.”*

(Yule,1996;AbarraafiKaawwan,1998O'Grady,1996;Bauer,2003)

2.4.2 Dhamjecha Hirkataa

Akkuma kana dhamjechi hirkataan bu'uura tajaajilaatiin kanneen caasluga agarsiisaniifi hiika jechaa jijjiiran jedhamuun bakka lamatti qoodamu. Dhamjechoonni caasluga agarsiisan kanneen garee jechaa osoo hinjijjiirin tajaajila caasluga qofaa agarsiisan yemmuu ta'an ,warreen garee jechaa jijjiiran ammoo qaama jechaatti fufamuun hiika

jechaas kanneen jijjiiraniidha. Fkn warreen garee jechaa jijjiiran -ummaa,-aa,-ee,-tuu,kkf yoo ta'an warreen tajaajila caaslugaa qofaaf oolan immoo -e,-lee,-oota,-n,kkfniidha. Karaa biraatiin, Akaakuun dhamjechoota kanaa,kanneen ofdanda'ani hindhaabbanneedha.

"Bound morphemes that is those which cannot normally stand alone, but which are typically attached to another form"(Yule,1996).Akaakuun dhamjechoota kanneenii Afaan Oromoo keessatti qabiyyee isaanii irratti hundaa'uun hunde hirkataafi dhamjecha jechuun bakka lamatti qooduun nidanda'ama (Abarraafi Kaawwan, 1998; Baure,1998; Jackendoff, R.1977).

2.4.2.1 Qabiyyee Isaan Qaban Irratti Hundaa'uun

Dhamjechoonni afaan tokko keessatti argaman qabiyyee isaanirratti hundaa'anii dhamjecha dhokateefi dhamjecha tajaajil tokkee jechuun qoodamu. Akaakuun dhamjechootakanaaAfaan Oromoo keessattis,nimul'atu.(AbarraafiKaawwan,1998)

A.Dhamjecha Dhokatee

Akaakuun dhamjechoota kanaa tajaajilli isaanii jecha tokko keessatti akka dhamjechoota biroo ifa ta'anii hinmul'atan,malee jiraachuufi dhabamuun isaanii hiika jechaas ta'ee hima nijijjiiru.

Fkn bishaan,Ilkaan,deeme,jechoonni kunneen hima keessatti matima ykn antima mul'istuun isaan fufatan hin beekkamu waan ta'eef dhamjecha dhokaten bakka bu'a. Akkasumas jecha/hima deeme jedhu yoo ilaalle ramaddii tokkoffaafi sadaffaa qeenxee ta'uun yoobeekkameeyyuu dhamjecha kam akka mul'ise wanti addaan bahee unkaan mul'atu hinjiru waanta'eef dhamjecha dhokateen agarsiifama.

(AbarraafiKaawwan,1998;Matthews,1991)

B.Dhamjecha Tajaajil Tokkee

Gosti dhamjecha hirkataa kan biraa gama qabiyyeetiin jiru dhamjecha tajaajil- tokkee warreen jedhamaniidha. Isaan kun ammoo kanneen uunkaan garaagara ta'anii tajaajila tokkoof dhaabbataniidha. Fkn Obbo Qananiisaan re'oota, saawwan, jabbileefi gaangalii

hedduu qabu. Hima kana keessatti dhamjechoonnii jala sararaman unkaa adda addaa haata'an malee tajaajila tokkoof dhaabbatan. Kunis heddumina agarsiisuudha.

Kanaafuu,dhamjechoonni uunkaalee adda addaa qabaatanii tajaajila tokkoof ykn hiika walfakkatuuf afaan tokko keessatti dhiyaatanii argaman dhamjechoota tajaajila tokkoota'u.

(Gragg,1976;Abdulsamad,1994;Catherine,2001)

Gabaabumatti, jechi hiika qabeessa,dhabbataadha, hiika tokkoo ol qabaachuu danda'a, unkaawwan hiika qaban birootti caccabuu mala. Dhamjechi garuu hiika niqaba,dhabbataa ykn hirkataadha, hiika tokkoo ol qabaachuu hindanda'u,uunkaawwan hiika qaban birootti caccabuu hindanda'u.

2.4.2.2 Bakka Argamaatiin

Dhamjechoonni Afaan tokko keessatti argaman bakka argama isaaniirratti hundaa'uun akaakuu garaagaraa qabaachuu danda'u.Bakki argama isaanii kunis,dhamjecha duraa, dhamjecha gidduu, dhamjecha duraafi boodaa jechootarratti maxxananii kangalan ta'u.(Matthews,1991;Haspelmaths,2002)

Haaluma walfakkaatuun,Afaan Oromoo keessatti,dhamjechoonni kunneen bakka jechoota tokko irratti maxxanan irratti hundaa'uun,dhamjecha duraa, dhamjecha boodaa,dhamjecha duraafiboodaa jedhamuun hiramuu danda'u.

Dhamjechoonni kunniniis,Afaan Oromoo keessatti galumsa irratti bakka waan waliigadhiisaniif,faca'iinsa wal-deeggaraa qabu.Kana jechuun bakka dhamjechoonni duraagalan wari duubaa hingalan(Matthews,1991;Addunyaa.2011)

Dhamjechoonni kunneen isaan kam akka ta'aniifi amala akamii akka qaban haala itti aanuun ibsamaniiru.

A. Dhamjecha Duraa

Dhamjechi duraa haaluma maqaa isaarraa hubachuun danda'amutti fuuldura jecha tokkootti maxxanee kan galuu ta'uusaati. Akaakuun dhamjecha kanaa Afaan Oromoo keessatti hiika jechaa jijjiiruu keessatti gahee guddaa qaba.

Fakkeenyaaf, **Al**idilee

Alasosama

Mitmootummaa

Walqunnamti

Fakkeenya armaan olii keessatti dhamjechoonni gurraacheeffaman hundinuu dhamjechoota duraati. Afaan Oromoo keessatti dhamjechonni kunneen dhamjechoota boodaatiin walbira qabamanii yoo ilaalaman baay'ina hinqaban. Haata'u malee, akaakuun dhamjechoota kanaa jecha tokkotti maxxanuun hiika jechichaa jijjiiruu keessatti gahee ol'aanaa qabu.

Dhamjechoonni duraa {hin-,ni-,haa-, al-,mit-,wal-,fikkf}yoo ta'an, karaa isaan jechatti maxxananiin sararri xiqqaan jiraachuu isaas dhamjechootaduraata'uu isaanii mul'isa (Haspelmaths, 2002; Matthews, 1991).

B. Dhamjecha Boodaa

Akaakuun dhamjecha kanaa jecha tokkotti karaa boodaa maxxanuun tajaajila caaslugaafi hiika jechichaa jijjiiruu keessatti gahee qaba. Akaakuun dhamjecha kanaa Afaan Oromoo keessatti kanneen biraa wajjiin walbira qabamanii yoo ilaalaman baay'ina qabu (Abarraafi Kaawwan, 1998; Matthes, 1991).

Fakkeenya, a) **tursiisate**   tur-siis-at-e

b) **bitame**   bit-am-e

c) **namoota**   nam-oota

Fakeenya armaan olii keessatti kanneen gurraacheffaman dhamjechoota boodaati. Dhamjechoonni kunniinis, jechootatti maxxananii galuun, tajaajila caaslugaafi jijjiirraa hiikatiif oolu.

C.Dhamjeha Duraafi Boodaa

Dhamjechoonni duraafi boodaa si'a tokkotti, jecha tokkotti maxxananii galuun,tajaajila tokkoof kan dhaabbataniidha.Akaakuun dhamjechoota kanaa Afaan Oromookeessattillee nimul'atu(Haspelmaths,2002; Matthews,1991;Addunyaa,2011;AbarraafiKaawwan,1998)

Fakkeenya,   a) **haadhufnu**
                  b) **hinbaranne**
                  C) **hingalle**

Akkuma fakkeenya kanarraa hubatamu (a)jalatti {haa-}n dhamjecha duraa gochi tokko akka raawwatamuu qabu ibsu yoo ta'u,{ -u}n ammoo,gochi hinraawwatamne gara fuulduraatti raawwatamuuf deemu mul'isti.Akkasumas,(b,c,)jalatti dhamjechoonni dhiyaatan dhamjecha duraa (hin-)jedhuufi(-e)jechuun dhiyaatan walta'uun gocha hinaawwatamne ta'uu mul'isa(AbarraafiKaawwan,1998)

Haaluma Kanaan,dhamjechoonni Afaan Oromoo bakka argaman keessatti hundaa'uudhaan dhamjecha duraafi dhamjecha boodaa jedhamuun beekamu.

2.5 Jecha

Hayyoonni, jecha karaa adda addaatiin hiikanii jiru (Crstal1997;Jurafsky Martin2000). Qaama himaa kan gama lamaaniin bakka duwwaan daangeffame jechuun hiiku.Dablataanis,jechi qaama himaa kan hiika mataasaa qabu kan muuxaannoo haawaasa tokkoo ibsuufi bakka bu'ee waan tokkoo kan yaadrimee bakka bu'u sanaa baatuudha.

2.5.1Qaamolee Jechaa

Jechi tokko qaamolee adda addaa qabaachuu ni danda'a. Qaamoleen kunniinis ;Hundee, bu'urmhortee fi bu'urahortee jedhamu. (Mitikkuufi Tashooma,1992).Hundee jechuun qaama jecha tokkoo kan dhamjecha ofitti hinmaxxanfatin ykn hadhuura jecha tokkooti.

Fkn jecha ‘deeme’ jedhu keessatti dhamjechi ‘-e’ henna darbe yemmuu agarsiisu dhamjechi ‘deem-‘ jedhu kun ammoo hiika rimee/bu’ura ta’ee ‘sochii iddoo tokkoo gara idddoo biraatti ta’u agarsiisa. Jecha’ deeme‘ jedhu kana keessatti dhamjechi ‘deem-‘ jedhu hundeedha. Dhamjechi kunis, jecha deeme jedhu kanaaf handhuura.

Qaamni jechaa biraa ammoo, bu’urum hortee jedhama. Qaamni jechaa kun uumama jechaa ykn hormaata jechaaf bu’uura. Maqaan bu’uurum hortee jedhu bu’uura uumamaa ykn hormaata jechaa jedhurraa dhufe. Bu’uurum horteen qaama jechaa dhamjecha hortee ykn uumamtee maxxanfachuudhaaf qopha’aa ta’eedha. Fkn jechi ‘furdise’ jedhu gochima. Kan uumames maqibsii ‘furdaa’ jedhurraati. Gochima ‘furdise’ kana maqibsii furdaa jedhu kanarraa gara gochimaatti jijjiiruudhaan akka uumamu kan taasise dhamjecha’-s-‘ kana. Dhamjechi ‘e-‘n immoo qaama jechaa gareen isaa gochima ta’e, ‘furdis-‘ jedhutti maxxanfachuudhaan henna darbe agarsiisti. Dhamjechi’-e-‘ jedhamtu kun garee jechaa hinjijjiirre. Qaamni ‘furdis-‘ jedhamu kun gochima. Furdise kan jedhus gochima. Kanaaf, dhamjechi ‘-e’n garee jechaa osoo hin jijjiirin hormaata ykn caasluga afaanii kan ta’e henna darbe agarsiisfti. Dhamjechi’-e’n dhamjecha hortee jedhamti.

Jecha ‘furdise’ jedhu keessatti qaamni ‘furd-‘jedhu dhamjecha uumamtee ‘-s-‘ maxxanfachuuf qopha’adha. Akkasumas qaamni ‘furdis-‘ jedhu dhamjecha hortee ‘-e’ maxxanfachuuf qopha’adha. Kanaafuu, qaamni ‘furdis-‘jedhan kunniin bu’uuruma hortee jedhamu. Karaa biraammoo ,qaamni ‘furd-‘jedhu handhuura jecha ‘furdise’ jedhu kanaa waan ta’eefi dhamjecha biraa waan ofirra hinqabneef hundees ta’uu nimala. Qaamni jechaa ‘furdis-‘ jedhu garuu hundee jechaa ta’uu hindanda’u. Sababni isaas, qaamni kun dhamjecha ‘-s-‘ jedhu ofittii maxxanfateera. Hundeen garuu homaa ofittii maxxanfachu hinqabu.

Kana malees, qaamni jecha bu’uurhortee jedhamus nijira. Bu’uurhorteen qaama dhamjecha horteedhaaf qofa bu’uura ta’uu danda’a. ykn qaama dhamjecha hortee qofa maxxanfachuudhaaf qopha’aadha. Fkn, jecha ‘furdise’ jedhu keessatti dhamjechi ‘-e’ dhamjecha hortee ta’uu ibsa. Qaamni jechaa ‘furdis-‘ jedhuu kun dhamjecha horte’-e’

maxxanfachuudhaaf qopha'aadha. Kanaafuu qaamni jechaa 'furdis-' jedhu bu'uurhorteedha.

Gabaabumatti, Afaan Oromoo keessatti hundee, bu'uurumhortee fibu'uur uumamteen qaamolee jechaa ta'anii dhamjecha hiika jechaa ykn garee jechaa jijjiiraniifi tajaajila caaslugaa agarsiisan fufachuu danda'uusaanii hubanna.

2.5.2 Hormaata Jechoota Afaan Oromoo

Jechoonni afaan tokkoo adeemsa hormaataatiin caasluga afaan tokkoo agarsiisu. Adeemsa hormaata kana keessatti jechoonni afaanichaa dhamjechoota adda addaa maxxanfachuudhaan ykn sagalee jecha muraasaa irra deddeebi'uudhaan caasluga afaaniichaa mul'isu. Isaanis, lakkoofsa, maqalaalee (maayii), koorniyaa maqaalee, maqibsi, koorniyaa, ramaddii, hennaafi gochimarratti, murteessituufi kkf mul'isan fakkeenya waliin bifa keeyyataan akka itti aanutti ibsamaniiru. (Crystal, 1987; Mitikkuufi Tashoomaa, 1992; Abdulsamad, 1994; Gabbaroo, 2007; Addunyaa, 2010).

Lakkoofsa:- Lakkoofsi danummaa ykn qeenxummaa waan tokkoo agarsiisa. Kunis Afaan Oromoo keessatti maqaa, bamaqaa, maqibsiifi gochimarratti mul'achuu danda'a.

Maqaan jecha nama, iddoo, yaada, waan tokkoof kkf bakka bu'a. Maqaan nama, iddoo, yaada waan tokkoo qofa yommuu agarsiisu maqaa qeenxee jedhama. Yommuu tokkoo olagarsiisu garuu maqaa danuu jedhama.

Afaan Oromoo keessatti qeenxummaan dhamjecha maxxanfachuu hin mul'atu.

Danummaan garuu dhamjechoota adda addaatiin mul'atu. Kanneen keessaa kan bal'inaan fayyadan : -oota, -een, -lee, -en, -yyii, -wan, -an, -oliifi kkfdha.

Akkuma armaan olitti tarreeffaman dhamjechoonni kunneen maqaaleetti maxxanuu dhaan danoomsu. Kanajechuun, garuu yeroo maraa danummaan maqaa dhamjecha maxxanfachuu qofaan mul'ata jechuu keenya miti. Yeroo tokko tokko maqaan dhamjecha osoo hin maxxanfatin qeenxummaafi danummaa kan agarsiisan jiru. Fkn 'aadaa' jecha jedhu yoo fudhanne qeenxeefis ta'e, danuuf ni tajaajila. Bamaqaan jecha maqaa bakka bu'uudhaan tajaajlu ta'ee akka maqaa dhamjecha maxxanfachuudhaan danummaa kan agarsiisu osoo hin taane maqaa qeenxee bakka bu'uufi danuu bakka bu'u gosa adda

addaa qaba. Fkn Bamaqaan danuu bakka bu'uun beekamu nu'i, isin, isaan yommuu ta'an ; kanneen qeenxee bakka bu'an ana, si'i, ishii/ isii, isa warreen jedhamaniidha.

Qabxii biraan, danummaafi qeenxummaa keessatti mul'atu immoo maqibsiidha. Maqibsiin karaa lamaan danummaafi qeenxummaa agarsiisuu danda'a. Isaanis, irra deddeebiifi maxxanfachuudha. Afaan Oromoo keessatti irra deddeebiin bal'inaan mul'ata. Fkn adii, adaadii; diimaa, diddiimaa. Akkasumas, maqibsiin tokko tokko dhamjecha adda addaa maxxanfachuudhaan danummaa agarsiisu. Fkn hiyyeessa ,hiyyeeyyii; dureessa, dureeyyii; dabeessa, dabeeyyii. Kanaafuu, Afaan Oromoo keessatti maqibsiin adeemsa irra deddeebiifi maxxanfachuutiin danummaa agarsiisa.

Qabxiin dhumaa lakkoofsa agarsiisuun beekamu gochima . Gochima matima waliin galu keessa dhamjechi danummaa agarsiisu ni jira. Fkn. gochima' dhuf-an' jedhu kan matmni isaa' isaan' jedhu agarsiisa. Dhamjechi '-an' jedhu gochima ramaddii sadaffaa keessatti danummaa matimaa agarsiisa.

Walumaa galatti jechoonni garee adda addaa Afaan Oromoo haala adda addaatiin caasluga lakkoofsa agarsiisu. Maqaaleen Afaan Oromoo dhamjechoota hin maxxanfatin danummaa agarsiisanis jiru. Bamaqaan dhamjecha maxxanfachuudhaan osoo hin ta'in jechuma danummaa agarsiisu qaba. Maqibsi sagalee jalqaba maqibsi qeenxeerratti argaman irra deddeebi'uudhaan ykn dhamjechoota adda addaa maxxanfachuudhaan danummaa agarsiisa. Gochimni dhamjecha maxxanfachuudhaan walta'iinsa matimaafi gochimaa agarsiisa. (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992).

Maqlaalee (maayii):- Maqlaalee jechuun tajaajila maqaan hima keessatti kennu kan ilaalu jechuudha. Hima keessatti maqaan akka matimaatti galee tajaajiluu danda'a. Matimni kan gocha tokko raaawwatuudha. Karaa biraammoo maqaa waa'eensaa himamuudha. Maqaan yemmuu matima ta'ee hima keessatti galu dhamjecha matima ta'uusaa mul'isu maxxanfata. Dhamjechoonni maqaatti maxxanuudhaan matima agarsisan '-ni', '-n', '-ti' '-i' fi dhamjecha dhokataadha.

Dhamjechoonni matima agarsiisan sadeen -ni, -ti, -i maqlaalee dubbachiisaa gabaabaadhaan xumuraman irratti maxxanuudhaan kan fayyadan yemmuu ta'an ;'-ni' bal'inaan mul'ata.

Fkn Namnidhufe. Kana jechuun ‘-ni’iddoo hundattuu galuu ni danda’a jechuudha. Garuu –tifi –i’n akka filannootti galu. Fkn Lukni/Lukti/Lukisaa cabe. Akkasumas , dhamjechi<-n>n maqlaalee dubbachiisaa dheeraa qaban waliin galuun matima agarsiisa.

Kana malees, maqlaaleen hima keessatti, irraawwatama sirrii, irraawwatama dagaleefi abbooma agarsiisuun tajaajiluu danda,u. Walumaa galatti maqlaaleen matima,irraawwatama sirrii, irraawwatama dagaleefi abboomatti qoodamuudhaan ilaalamuu danda’u. Matimni kan hojii tokko raawwatuudha. Fkn **Boonaan** hoolaa qale. Hima armaan olii keessatti kan gurraachaffame matima yommuu ta’u, gochima kan raawwate eenyuun akka ta’e ibsa. Irraawwatamni sirriin kan gochi tokko irratti raawwatuudha. Fkn Caaltuun **Adaamaa** deemte jedhu keessatti kan gurraacheffame kan gochi irratti raawwatame ibsa. Irraawwatamni dagaleen hojiin tokko eenyuuf, maaliif, eenyuttiykn eenyurraa akka raawwatame kan agarsiisuudha.FknTolaan re’eef/re’eedhaan/re’eedhaaf baala kenne.Hima kana keessatti kan gurraacheffame gochi raawwatame eenyuuf akka ta’e ibsa. Abboommiin immoo qabeenyi/wanti tokko kan eenyuu akka ta’e kan agarsiisuudha. Fkn kitaabni kun **kan** Lalisaati. Kan gurraacheffame kitaabichi kan Lalisaata’uu agarsiisa.

Maqaan matima ta’ee yemmuu hima keessatti galu matima ta’uusaa dhamjechoota adda addaa maxxanfachuudhaan agarsiisa. Akkasumas,Irraawwatamni dagalee dhamjechoota maqaa irratti maxxanfamaniin mul’ata. Abboommi immoo dhamjecha’kan’jedhu maqaa ykn bamaqaa waliin yommuu galu mul’ata. Dhamjechi abboommi ‘kan’jedhu kun bamaqaalee ramaddii sadaffaa waliin dirqamatti hiriira. Fkn kitaabni kun kan ishiiti., kan isaati,kan isaaniiti.Hima kana keessatti jechi ‘kan’ jedhu yoo keessaa hafe himichi fudhatama dhaba. Kun immoo bamaqaalee ramaddii 3ffaa keessatti dhamjechi abboommi agarsiisu galuun dirqama ta’uu mirkaneessa. Bamaqaalee ramaddii 1ffaafi 2ffaaf keessatti garuu akka filannootti gala.

Fkn kitaabni kun **kiyya/kan kiyya**

Kitaabni **kun keeti/kan keeti**

Keessani/kan keessani.

Kanaaf akka fkn kennamerraa hubachuun danda’amutti bamaqaalee 1ffaafi 2ffaaf keessatti dhamjechi abboommi agarsiisu akka filannootti galuun tajaajila.

Koorniyaa:- Caasluga Afaan Oromoo keessatti koorniyaan jechoota garee adda addaa irratti mul’ata.

Gareewwan adda addaa dhamjechoonni koorniyaa agarsiisan irratti mul’atan kunniinis maqaalee uumaman, maqibsii fi gochima.

Koorniyaa maqaalee uumaman irratti:- Maqaaleen gochima irraa uumamuu ni danda’u. Fkn maqaan ‘nyaataa’ ykn ‘nyaattuu’ jedhu gochima ‘nyaate’ jedhu irraa uumame. Maqaan nyaataa jedhu kun dhamjecha –aa jedhu maxxanfachuudhaan gochima nyaata jedhu irraa uumame. Akkasumas maqaan nyaattuu jedhu dhamjecha –tuu maxxanfachuudhaan gochima nyaata jedhu irraa uumame.

Dhamjechoonni –aa ykn –tuu jedhaman dhaamsaawwan lama lama qabu. Tokkoffaa gochima gara maqaatti jijjiiru; lammaffaa koorniyaa agarsiisu. Kana jechuun nyaataa yoo jenne –aa’n koorniyaa dhiiraa agarsiisa. –tuu’n maqaa nyaattuu keessaa immoo koorniyaa dhalaa agarsiisa. Kanaafuu koorniyaa maqaalee gochima irraa uumaman irratti ni mul’ata jechuudha.

Bamaqaa kessatti koorniyaan ramaddii sadaffaa qeenxee qofa keessatti mul’ata. Innis ‘ishii’ fi ‘isa’ kanneen jedhaman irratti. Koorniyaan bamaqoota kanneen irratti kan mul’atu dhamjecha maxxaneen osoo hin ta’ in bamaqootuma kanatu koorniyaaf dhaabatu.

Koorniyaa maqibsii irratti:- koorniyaan maqibsii irratti bal’inaan mul’ata. Amma ammaatti dhamjechoonni saala dhiiraa agarsiisan ‘-aa’’, –cha’fi’ –ssa’ dha. Fkn dheeraa, gurraacha, hiyyeessa. Kan saala dubartii agarsiisan immoo ‘-oo’, -tii’, fi –tuu’ dha. Fkn dheertuu, gurraattii, hiyyeettii, furdoo.

Koorniyaa, ramaddii fi ennaa gochima irratti:- Afaan Oromoo keessatti saalli gochima irratti ni mul’ata. Jechi saala gochima keessatti agarsiisu ramaddiiwwan hunda keessatti ni mul’ata.

Fkn Ani deem-e

Ati deem-t-e

Inni deem-e

Isheen deem-t-e

Nuti deem-n-e

Isin deem-t-an

Isaan deem-an

Gochimoota kanneen keessatti –t-‘n “isheen deemte”keessa jiruufi –t-‘n “Ati deemtee fi isin deemtan” jedhu keessaa garagarummaa qaba.’-t-‘n hima isheen deemte jedhu keessa jiru saala dhalaa agarsiisa. –t-‘n himoota “ati deemtee fi isin deemtan” jedhu keessa jiru garuu ramaddii lammaffaa agarsiisa.dhamjechi –t-‘n saala dhalaa agarsiisu kuniifii dhamjechi –t-‘n ramaddii lammaffaa agarsiisu unkaan wal fakkaatulle tajaajilaan adda. Dhamjechoonni unkaan wal fakkaatanii tajaajila kennaniin gargar ta’an kunniin dhamjechoota unk- tokkee (homophones) jedhamuun beekamu. Dhamjechoonni kunniin gama hennaatiinis yoo ilaalaman gocha yeroo darbee agarsiisu. Akka fakkeenya kenname irraa hubachuun danda’amutti ramaddii tokkoffaafi sadaffaa qeenxee fi saalaan unka tokko qabu. Walumaagalatti, dhamjechoonni saala agarsiisan kunniin ramaddiifi hennaas ni agarsiisu.

Murteessituu (specifier):- Waa’ee wanta duraan eeramee tokkoo yemmuu dubbannu, murteessituutti fayyadamuudhaan waantichi kanaan dura eeramuu isaa ykn beekamuu isaa agarsiisna. Fkn waa’ee nama haaraa tokkoo yommuu dubbannu,”namni tokko dhufee ture” namni kun yeroo lammaffaa yoo deebi’ee dhufe; waa’ee isaa yommuu dubbannu, “Namichi dhufee ture” jenna. Kana jechuunis, ‘namichi dhufe yommuu jennu waa’ee nama kanaan dura eeramee ykn waa’ee nama murtaa’aa ta’ee tokkoo haasofna. Dhamjechi –cha’ jedhamu kun waan murtaa’aa ta’e tokko waan mul’isuuf murteessituu jedhama.

Afaan Oromoo keessa dhamjechi murteessituu biraatis ni jira. Dhamjechi kunis ‘-itti’ dha. Fkn intalli tokko dhuftee turte. Intalattiin gurraattiidha. Dhamjechi ‘ttii’n’ kun waan xiqqoo ta’e tokko ykn tuffii mul’isuufis ni tajaajila. Waan kana ta’eef dhamjechi ‘-ttiin’ waan murtaawaa ta’eefi xiqqoo agarsiisuu ni danda’a.

Kanaafuu, Afaan Oromoo keessatti dhamjechi murteessituun bifa lamatu mul’ata.: -icha fi –ttii dha. Dhamjechi –ttii’n xinnoo ykn tuffii agarsiisti.

Walumaagalatti, hima keessatti jechoonni yommuu tarreeffamuudhaan ergaa dabarsan walta'iinsa adda addaa agarsiisu. Walta'iinsi isaan hima keessatti agarsiisan kunis 'caasluga' jedhama. Afaan Oromoo keessatti jechoonni bifa adda addaatiin caasluga agarsiisu. Isaanis dhamjechoota adda addaa maxxanfachuudhaan, sagaleelee jechaa muraasa irra deddeebi'uuniifi jechoota mataa isaaniin caasluga agarsiisuuf galan maxxanfachuudhaani. Haaluma kanaan caasluga afaanichaa keessatti maqlaalee, lakkoofsa, koorniyaa, ramaddii, hennaa fi murteessituun ni mula'atu.

2.5.3 Uumama Jechoota Afaan Oromoo

Haala jechoonni afaan tokkoo ittiin uumamanii tajaajila caaslugaaf ooluu danda'an addaan baasuun kan xiinxalu xinjecha afaan sanaati. Kaayyoon qorannoo kanaa qabiyyee jechootaafidhamjechoota kitaaba barnoota Afaan Oromoo keessaa addaan baasuufi qaaccessuu dha. Haata'u malee qabiyyee fi haala jechoonni itti uumaman hanga tokko kaasuun haala dhiyaannaa jechaaf ka'umsa ta'uu danda'a. Yaadota olitti kennaman irraa ka'uudhaan haala uumama jechoota afaanii akka waliigalaatti, kan Afaan Oromoo immoo qabxileen bu'uura ta'u jedhaman ni ka'u.

Uumama jechoota keessatti dhamjechi hirkataafi ofdanda'aan walitti qindaa'uudhaan jechi haaraa ta'e tokko garee jechaa jijjiiruudhaan yoo ijaarameefi tajaajile jechi haaraan uumame jedhama. Haala uumama jechootaa keessaatti jechi uumame tokko dhamjecha of danda'aafi dhamjecha hirkataa irraa kan uumamuu dha. Jechi kunis kan hiika lamaafi isaa ol qabaachuu danda'uu fi garee jechaa biroo kan duraa irraa adda ta'uu danda'a. (Crystal, 1987; Yule, 1996; Radford, et al., 1999). Yaada kana irraa waanti hubatamu, dhamjechi of danda'aan qofaa isaa dhaabbatee hiika tokko qabaachuu kan danda'u ta'uu isaati. Garuu dhamjechi hirkataan dhamjecha of danda'aa biroo irratti osoo hin maxxanin of danda'ee hiika qabaachuu hin danda'u. Kan biroo, jecha bu'uuraafi jecha uumame gidduutti garaagarummaan garee jechaa kan mul'atu ta'uu isaati. Haala uumama jechootaa kana irraa, dhamjechi tokko dhamjecha biroo irratti maxxanuudhaan garee sana jijjiiree garee haaraa biroo yoo kan uumu ta'e uumama jechaa jedhama.

Akkasumas, Tamasgeen, (1993:7)⁴. Adeemsa uumama jechoota ilaalchisee yaasaan/ uumamteen adeemsa jecha ykn hundee jechaa irraa jecha haaraa uumuu. Afaan Oromoos adeemsa kanaan sooressa ykn qabeessa ta'uu ibsa.

Afaan Oromoo keessatti jechoonni maxxanfachuudhaan, makuudhaanii fi adeemsa suphuutiin uumamuu danda’u. Maxxanfachuu keessatti dhamjechoonni hundee jechaa irratti maxxananii kan jecha uumame gara maqaatti, maqibsiittiifi gochimaatti jijjiiruudhaan tajaajilantu mul’ata. Afaan Oromoo keessatti gareewwan jechootaa adeemsa kanaan uumamanis maqaa fi gochima (Mitikkuu fi Tashoomaa, 1992; Abarraa fi kaawwan, 1998; Adduyaa, 2010).

Uumama Maqaa: Fkn 1. Maqaa maqibsii irraa yommuu uumamu

Maqibsii	Dhamjecha maqeessituu	Maqaa uumame
gaarii	-ummaa	gaarummaa
diimaa	-ina	diimina
hamaa	-eenya	hammeenya

Fkn 2. Maqaan gochima irraa yommuu uumamu

hundee gochima	dhamjecha maqeessituu	maqaa uumame
dhug-	-aatii	dhugaatii
hat-	-tuu	hattuu
nyaat-	-tuu/-aa	nyaattuu/nyaataa
jeeq-	- umsa	jeequmsa
deem-	-sa	deemsa
mal-	-a	mala

Fkn 3. Maqaan maqaa irraa yommuu uumamu

maqaa	Dhamjecha	Maqaa uumame
ijoolllee	-ummaa	ijoollummaa
nama	-ummaa	namummaa
saree	-ummaa	sarummaa

Maqaan maqaa irraa uumamu kun maqaa waan hinmul’annee jedhamuun beekama. Kan umamus maqaa waan mul’atuu irratti.

Umama gochimaa:- Umama jechoota Afaan Oromoo keessatti gochimeessitoonni garee jechaa gochima tahanii fi kanneen biroo gara garee jechaa gochimaa haarawaatti jijjiiruuf kanneen tajaajilanii dha.

Fkn Jecha	Gochimeessituu	Gochima uumame
saree	-oom-	saroome
ijoollee	-om-	ijoollome
diimaa	-at-	diimate

Fakkeenyi olii irratti hunda'uudhaan Afaan Oromoo keessatti gochimaa, gochimeessitoota fayyadamuun maqaa, maqibsii fi gochima duraa irraa garee gochima haarawa akkaataa ittiin uumuun danda'amu hubachuun ni danda'ama. Abarraa fi kaawwan, 1998; Addunyaa, 2010). Akka fakkeenya kennameetti dhamjechoonni hundee jechaa irratti fufamuun garee jechaa jijjiiran; (-oom-, -om-, -am-, -at fi -sis-) yammuu ta'an dhamjechi -e'n garuu haala raawwii waan agarsiistuuf tajaajila caaslugaaf malee gochima uumuuf kan dhaabbate miti.

Walumaagalatti, dhamjechi of danda'aan tokko dhamjecha hirkataa biroo waliin walitti maxxanuudhaan garee jechaa duraanii jijjiiruun garee jechaa haarawa yoo uuman jechi haaraan uumame jedhama. (Yule,1996; Abarraa fi kaawwan , 1998; Radford, et al., 1990; Addunyaa, 2010). Kunis, Afaan Oromoo keessatti jechoonni gareewwan adda addaa dhamjechoota adda addaa maxxanfachuudhaan maqaalee fi gochimoota adda addaa akka uuman ibsa.

Adeemsa jecha haaraa uumuu keessaa kan biraan immoo makuu ykn tisheessuu dha. Makuu ykn tisheessuun jechoota afaanicha keessa jiran lama walitti ida'uudhaan jecha haaraa uumuu dha.(Bauer,1983). Afaan Oromoo keessatti adeemsa kanaan maqaalee fi maqibsoonni uumamuu danda'u (Mitikkuu fi Tashoomee, 1992).

Fkn1. Maqaalee makoodhaan uumaman

Jechoota ida'aman	Maqaa uumame
haadha+ warra	haadha warraa

sanbata+ guddaa

sanbata guddaa

karaa + deemaa

kara deemaa

Dura+ taa'aa

dura taa'aa

Fkn2. Maqibsii makoodhaan uumaman

jechoota ida'aman

maqibsii uumames

garaa + laafaa

gara laafaa

ija + jabaa

ija jabaa

bifa+ badii

bifa badii

faara+ tole

faara tolaa

Gabaabumatti, Afaan Oromoo keessatti jechoonni adda addaa lama walitti ida'amuudhaan jechoota gara garaa uumuu danda'u. Jechoonni diigalaan yeroo uumaman amala gaalee osoo hin tahin amala jechaa qabaatu.(Mitikkuu fi Tashoomaa, 1992; Addunyaa,2010).

Suphaanis adeeemsa jecha haaraa uumuu keessaa isa tokko. Kunis jechoota lama ykn sanaa ol qaama isaanii irraa mummuruun kanneen hafan walitti makuun geggeeffama (Yule, 1996; Abarraa kaawwan, 1998; Addunyaa, 2011). Afaan Oromoo keessatti adeemsa kanaan jechoota uumuuf tooftaa garaagaraatu jiru. Tokkoffaa, jechoota walitti makaman keessaa tokko akkuma jirutti fudhachuun isa biraa immoo, birsaga muraasa fudhachuun walitti makuu dha.

Fkn Jechoota suphaman

Jecha uumame

saree + diida

sardiida

harree+ diida

hardiida

xiinxala+ qooqa

xinqooqa

Tooftaa biraan jechoota walitti makaman irraa qaama muraasa mummuruun kanneen hafan walitti fiduun akka isaan walfudhatanii jecha tokko ta'anitti ijaaruudha.

Fkn Jechoota suphaman

mataa + hima

gocha+ hima

caasaa + hima

Jecha uumame

matima

gochima

caasima

Garee Jechootaa

Afaan hundumaa keessatti jechoonni garee murtaawoo jalatti walitti qabamuu danda’u (Lyons, 1981; Greenbaum fi Nelson, 2002). Ammaniin garee kanaa garuu ammamii daangaa hubannoo namaafi akkamii amala afaanichaa kan hordofuu dha (Addunyaa, 2010).

Afaan Oromoo gama xinjechaatiin dureessa Temesgen (1993) kunimmoo horsiisuufi uumuuf yaasuun guddina afaanichaa dabaluu mijaawaa ta’uusaa agarsiisa. Kana irraa ka’uun jechoota isa lakkofsaan hedduu amalaanis ammuma sana tahan qofa qofaatti xiinxaluun dadhabsiisaa waan taheef, gareetti qooduun barbaachisaa dha. (Mitikkuufi Tashoomaa, 1992). Kanaaf, jechoota Afaan Oromoo gareetti qooduuf, amala jechoota afaanichaa irraa ka’uun ulagaalee mijatanitti dhimma bahamee jira (Addunyaa, 2010).

Ulaagaaleen kunniin bifa garaagaraa qabaachuu malu. Gar tokkoon qabiyyee mataasaanii qabachuu fi dhabuu irratti hundaa’uun yoo garee adda addaa jala galan kaan ammoo, bifaa fi galumsa isaanii irratti hundaa’uun yoo garee adda addaa jala galan kaan immoo bifafi galumsa isaanii irratti hundaa’uun qoodaman. Hammuma jechoota afaanichaa gadi fageenyaan xiinxalaa deemnu ammi qooddii kanaas jijjiiramaa deema. Kanas, Greenbaum fi Nelson, (2002:86) garee jechaa dhaabbataan hin jiru jechuun ibsu.

Afaan Oromoo caasaa mataasaa qaba. Akkuma afaanota biroo seera mataasaa fi jechoota isaaf ta’u qaba. Jechoonni afaan tokko keessatti argaman baay’eedha. Jechoota kanneen akkuma jiranitti qorachuuf rakkisaa waan ta’eef garee garee isaaniitti qooduun barbaachisaa dha. Yeroo gareedhaan qoodamanis ulaagaa hiikaa, caasaa fi uunka irratti hundaa’uudhaani.

Haaluma kana bu’uureeffachuun hayyoonni afaanii jechoota afaan tokkoo xiinxaluuf, daangessuufi hiika isaanii kennuuf akka tolutti gareetti qooduun qoratu. Afaan Oromoos

caasaa isaa keessatti daangaa jechoota isaa beekuuf, amala jechoota isaa beekuuf, uunkaafi danooma isaa akkasumas jechoota isaan maxxanfatan xiinxaluufi afaanichaas gadi fageenyaan qorachuuf jechoonnii afaanicha keessa jiran garee shaniti qoodamaniiru.

Isaanis A) Garee maqaa

B) Garee addeessaa (Garee maqibsaa)

C) Garee gochimaa

D) Garee dabalgochimaa (Garee gochibsaa)

E) Garee durgaa(wiirtuu j.^{8ffaa})

Gama biraatiin garee jechaa jechuun akaakuuwwan jechootaa afaan tokko keessatti argaman jechuu dha. Yeroo baay'ee hayyuuleen, jechoota gareetti qooduun irratti ulaagaa adda addaa eeru.kana irraa ka'uun hayyuulee caasluga dudhawaa(traditional grammarian) jechoota afaan tokkoo garee saddeetitti qoodu. Kunis, tajaajila jechooni caasaa caaslugaa keessatti qaban gidduu galeeffachuudhaan ta'a (Gabbaroo, 2007, Addunyaa, 2010). Qooddiwwan kunneenis; maqaa, gochima, gochibsa, maqibsa, durduubee, firoomsee fi raajeffannoo dha.

Akkuma armaan olitti ibsamuuf yaalametti, hayyuleen caasluga dudhaawwan jechootaa iddoo saddeetitti (8) qoodaniiru. Qooddiin isaan adeemsisan kunis hiika jechaa kan bu'uureffate ture. Ulaagaa isaan qabatanii deemaa turan hamma tokko sirrii ta'ullee guutummaan guutuutti sirrii akka hin taane kanneen biroon nimormu.

Afaan Oromoo keessatti barreessitootni, qopheessitootni sirna barnootaa, akkasumsas, barsiisonii garee jechootaa saddeettan caasluga dudhawaa keessatti ibsamanitti dhimma bahaa jiru (Xilahun, 1995). Haallii kun immo jechoota Afaan Oromoo qajeelootti qorachuun osoo hin taane, qorannoo duraan geggeeffamanii fi haala qooddii garee jechootaa afaanota birootiin walfakkeessuuf carraaqqii godhame akka fakkaatu Addunyaa, (2010) ibseera.

Caasluga duudhaawwaa keessatti duraa duubummaa jechootaa murteessuun akka hawwasni itti madaqu gochuun ala, kamummaa fi maalummaa amala isaanii addaan baasuun akka amala afaanichaatti balballoomsuun beekamaa hin turre.

Qooddiin bakka saddeetii, moggaasa kutaa dubbii jedhamuun caasluga duudhaawaa keessatti haalaan beekamu. Hayyoota xiinqooqa ammayyaa biratti moggaasichi garee jechaatti jijjiiramee jira. Jijjiiramni kun moggaasa qofa osoo hin taane baay'ina garee jechaa irraattis ta'ee jira. Ulaagaaleen jechoota gareetti ramaduuf tajaajilanis fooyya'anii jiru. Hayyuun xiinqooqaa O'Grady (1996), jechoota gareetti qooduun afaanicha irratti waan hundaa'uuf akka ulaagaa buu'uuraatti hiika, uunkaa fi faca'iinsa ilaaluun gaarii ta'uu eera.

Bu'uuruma kanaan Abarraafi Kaawwan (1998) jechoota Afaan Oromoo gochima, dabalgochima, maqaa, maqdhaala, addeessa, durgaafi walingaa jechuun bakka ja'atti qoodaniiru. Bu'uura qooddi kennaniifis dhuunfaa dhunfaatti yaada kennaniiru. Fkn; Jechi tokko maqaa jedhamuuf uunki isaa fi hima keessatti bakki galmaa ilaalamuu akka qabu; addeessi immoo, odeeffannoo dabalataa waa'ee maqaa fi maqdhaalaa ibsuu isaa kaa'aniiru. Haa ta'u malee, (Addunyaa, 2010) gaalees ta'e ciroon maqaa ykn bamaqaa tokko ibsuuf odeeffannoo dabalataa waa'ee isaanii kennuu akkka danda'an eeruun yaadicha qeeqee jira. Gama birootiin akka AbarraafiKaawwan(1998)tti durgaa fi walingaan jechoota dura galuufi waliinga'uu yaada jedhu irraa ka'uun moggaafaman. Moggaasa kana keessatti jechi durgaa jedhu itti dabalamuun barbaachisaa dha. Sababinsaa, dura qofa osoo hin taane jechoonni garee kana jalatti haammataman duubas galuun tajaajila walitti hidhuufi firoomsuu ni kennu. Itti dabalees waliingaa jechi jedhu jechoota, gaaleewwan, himoota, yaadoolee fi wkf walitti hidhuuf waan tajaajiluuf durduubee jalatti ramaduun fudhatama qabu. Kanaafuu, baay'ina gareewwan jechoota Afaan Oromoo bakka bifa armaan oliin ja'atti qooduun gahaa akka hin taane ibseera.

. Walumaagalatti, baay'ina garee jechoota afaanichaa lafa kaa'uun dura bu'uura ramaddii adda baafachuun gaariidha. Kunis jechoonni waa'ee isaanii hin beekne garee tokko jala galchuuf ulaagaan ittiin ilaalaman jiraachuu waan qabuufi. Kanaaf, akka ulaagaatti, ulaagaa xinjechaa, xinhimaafi ulaagaa xinhiikaa dhimma bahuun garee jecha Afaan Oromoo qooduu akka dandeenyu Addunyaan, (2010) ibsee jira.

Ulaagaa Xinjecha:- Xinjechi saayinsii ijaarsa jechootaa (uumamaafi hormaata) xiinxaluu dha. Kun immoo, akkaataa itti jechoonni haaraan uumamuun guddina afaan tokkootiif gumaachan yoo agarsiisu; gama biraatiin, jechoonni horuun tajaajila caasluga

garaagaraa agarsiisuuf bifa tokkoon akka hin taane mul'isa. Haala kanaan kanneen akkaataa walfakkaatuun fufatan garee tokko jala galchuun ulaagaa bu'uura ta'a. Hiika heddeefi moggoo (polysemy and homonymy) yoo ta'an malee, unkaan addaa adda ta'uu jechoota afaanichaa addaan baafachuun hin rakkisu. Kanneen amala dhuunfaas ta'e gareen qaban irratti hundaa'uun haala walfakkaatuun fufachuun jechoota haaraa uuman akkasumas tajaajila caaslugaa agarsiisan garee tokko jala galu.

Ulaagaa Xinhiikaa:- Xinhiikni saayinsii hiika balballoomsuu dha (O'Grady, 1996). Jechoonni hiika aadaa, hiika bakka bu'amaa, hiika galumsaafi kkf qabaachuu malu.dhimmoonni hawaasummaafi xiinsamuus hiika irratti dhiibbaa guddaa qaba. Kanaafuu, hiika ka'umsa godhachuun himoota kana mara yaada keessa galchuu barbaada. Kun immoo jechoota hunda garee tokko jalatti ramaduu danda'a. Caaslugni dudhawaanis kan qeeqame sababa kanaafi. Kanaafuu, xiinhiikni ulaaga guddaa ta'uun jechoota gareetti ramaduuf qofaa isaa gahaa miti.

Ulaagaa Xinhimaa:- Tartiibni jechoota hima tokko ijaaranii sirna qaba. Kanaaf, jechoota hima keessatti bakka galumsaa irratti hundaa'uudhaan gareetti qooduun ulaagaa isa guddaa dha.

Ulaagaalee olitti kaafne bu'uura godhachuun jechoota Afaan Oromoo iddoo shanitti qooduu dandeenya (Addunyaa, 2010). Isaanis: maqaa, maqibsa, gochima, durduubeefi gochibsa. Kana jechuun caacculeen hafan jara kana shanan keessatti ilaalamu jechuudha malee balballoomsa caasaa afaanichaa keessatti qooda hin qaban jechuu miti.

Caacculee hafan keessaa tokko raajeffannoodha.Raajeffannoon waan tokko kan ibsu miira/dhaggeettii keenyaati. Unkaaleen Xiinqooqaa waan miira keenyatti dhaga'aman kanneen akka naasuu, gammachuu,aariifi wkf ittiin ibsachuuf akka feenetti hima tokko keessa bakka feene galchuu dandeenya.Karaa biraatiin ,jechoonni kunneen qabiyyee kanneen biroo tumsu malee ,kan mataa isaanii hin qaban.Kanaafuu,hima keessatti iddoo dhaabbataa hin qaban.

Fkn Ishoo ilma koo guddadhu!

Ilma koo ishoo guddadhu!

Guddadhu ilma koo ishoo!

Fkn kana keessatti unki ‘ishoo’ jettu jalqaba, gidduufi dhumatti argamti. Kunimmoo, ulaagaa xinhimaatiin bakka dhaabbataa dhabuusaa mul’isa. Kana malees jechi kunguutummaa himichaa bifaanis hanqina qaba. Gabaabumatti, bakkaan dhaaba dhabuun ,guutummaa himaa tajaajiluufi bifa dhaabbataa qabaachuun raajeffannoo garee jechaa jalatti ramadamuu akka hin dandeenye taasiseera.

Bamaqaaleen immoo, bakka maqaa bu’uun tajaajiluun garee maqaa jala galuu waan danda’aniifi, akka garee ofdanda’aa tokkootti ilaalamuu hindanda’an. Akka maqaafi maqibsaa horuufi uumamuuf dhamjechoota fufachuus hin danda’an. Kanumaanis garee jechaa maseenaa jedhamu. (Gabbaroo, 2007; Addunyaa, 2010).

Gama biraatin, durduubeefi qabsiistuun hojii firoomsuu waan raawwataniif akka garee tokkootti lakkaa’amu. Gabaabumatti, jechoota garee maseenaa ta’anii tajaajila caaslugaatiif oolan keessaa bamaqaafi qabsiistuun duraa duubaan maqaafi durduubee jala galuu danda’u. Raajeffannoon ammoo, dhaaba waan hin qabneef garee jechootaatiin ala ta’uun ilaalama.

Walumaagalatti, jechoonni afaan tokkoo lakkoofsaan hedduu yemmuu ta’an jechoota kanneen immoo bakka tokkotti xiinxaluuf nuffisiisaa waan tahuuf gareetti qooduun qayyabachuun barbaachisaadha. Kana irraa ka’uun, Afaan Oromoo akka caasluga ammayyaatti gareewwan jechootaa shanitti qoodama. Kanaaf qorannoo kana keessatti, kitaabni barnootaa Afaan Oromoo kutaa 9ffaafi kutaa 10ffaatiif qophaa’e dhimmoota jechaafi dhamjechaan walqabtee armaan olitti eeraman akkamitti akka qindeessee dhiyeessitu qoratama xinxalxma.

2.6 Gahee Dhiyaannaa Kitaaba Barnootaa

Adeemsa baruu-barsiisuu afaanii keessatti galma ga’iinsa sagantaa barnoota afaan tokkoottiif, dhiyaannan kitaaba barnootaa iddoo guddaa qaba. Kitaabni barattootaa gosa barnootaa tokko qofa qabatee, tooftaadhaan kan sadarkeeffamu, sadrkaa barnoota tokkootti itti fayyadamuuf kan qophaa’ufi sagantaa barnoota tokkoof meeshaa barnootaa isa ol’aanaadha. Kitaabni barattootaa qabiyyee mijaa’aa kan qabu, tooftaa dhiyaannaa baruu-

barsiisuu waliin kandeemu,siritti qindaa'ee barattoota kan kakasuufi barsiisaan bal'isee dhiyeessuuf kan mijatu ta'uu qaba(Good,1973).

Kana malees faayidaa kitaabni barattootaa adeemsa baruu-barsiisuu keessatti qabu akka kanaa gadiitti tarreessameera.

- Barattoonni akka dandeettii isaanitti akka barataniif carraa kenna.
- Barattoonni waan daree keessatti baratan irra deebi'anii akka sakatta'an dhiyeessa
- Waan yaadatan mirkaneeffachuufi kkf.taniif gargaara(Brown, et al,1989)

Walumaa galatti,kitaaba barattootaa qopheessun xiyyeeffannoo kan gaafatuudha. Kitaabni barattootaa fedhii barattootaa kan kakasuufi dandeettii barattootaa kallattii bal'isuu danda'uun qophaa'uu qaba.

Gama biraatiin immoo, gaheen kitaaba barnootaa barsiisota muuxannoo hinqabneef haala isaan karoora baafatanii itti barsiisan qajeelchuuf kan gargaaru ta'uu qaba(Richards, 2001)

Akka waliigalaatti yoo ilaalamu gaheen kitaabni barnootaa sagantaa barnoota Afaanii keessatti qabu ol'aanaadha. Isaan keessaa warreen ijoo ta'an;

- Gilgaalota barattoonni Afaanicha ittiin barataniifi waliin barachuuf isaan gargaaru dhiyeessa.
- Qabiyyeewwan Afaanii;seerluga,ijaarsa jechootaa,dandettiwwan Afaanii kan cimsan dhiyeessa.
- Barsiisota mara haala walfakkaatuun dhiyeessa.

Kanamalees,qabxiilee akka faayidaa kitaaba barnootaatti ilaalaman keessaa;

- Sagantaa barnoota Afaanii akka caasaafiqajeelfama akka qabaatu taasisa.
- Barnoonni afaanii bifa walfakkaatuun akka baratamu taasisa.
- Kan sirriitti qindaa'e yoo ta'e qulqullina barnootaa agarsiisa.
- Akkaataafi ciicata afaan barsiisuu bu'a qabeessa ta'e dhiyeessuu danda'a

(Richards and Renandya 2002).

Karaa biraan, kitaabileen barnootaa hanqinaalee adda addaa qabaachuu nidanda'u.

Akka haqina kitaabaatti ka'an keessaa;

- Qabiyyeewwan dhiyeessuu keessatti dogagora uumuu nidanda'a.
- Qabiyyee fedhii barattootaa ofitti hinharkisne ta'uu danda'a.
- Dandeetti barsiisotaa qabiyyee dhiyeessuu daangeessuu nidanda'a.

(Richards and Renandya,2002)

Kanaafuu,qabxilee akka ciminaafi hanqinaatti kitaaba barnoota afaanii keessatti dhiyaatan qabiyyee dhamjechaa barsiisuu kessatti midhaa mataasanii niqabu.

2.6.1 Gahee Qopheessitoota Dhiyaannaa Qabiyyee Barnoota Afaanii Keessatti

Adeemsa sagantaa qophii qabiyyee barnoota afaanii keessatti qaamni qabiyyicha qopheessuun dhiyeessu galma ga'iinsa qabiyyee dhiyaatu sanaaf qooda gudda qaba.

Adeemsa baruu-barsiisuu qabiyyee barnoota afaanii tokko mijataa taasisuuf qabiyyeewwan hammataman murteessuufi sadarkeessuun mala qindaa'ina qabiyyeewwan dhiyaatu keessaa isa tokko(Sharma and Tuteja,2005).Yaada kana haala qophii dhiyaannaa qabiyyee dhamjecha Afaan Oromoo walqabsiisuun ilaaluu dandeenya.Kunis,gama murteessuun qopheessitonni yemmuu qabiyyee dhamjecha afaanichaa dhiyeessan sadarkaa adda addaa jechoonnii Afaan Oromoo itti ijaaramuu danda'an adda baasuun dhiyeessuu qabu. Sadarkeessuun immoo,qindaa'ina qabiyyee xinjecha Afaan Oromoo keessatti akkaataa adeemsa baruufi barsiisuutiif mijataa ta,uu danda'uun caasaa salphaarraa gara cimaatti walduraa duuban dhiyaachuu qabaniin qopheessuudha.

2.7 Ulaagaa Kitaabni Barnootaa Guutuu Qabu

Kitaabileen barnootaa adeemsa baruu-barsiisuuf dhiyaatan caasaafi qabiyyeewwan afaanii adda addaa haala ittiin baruu-barsiisuudhaaf dhiyeessaniidha. Dhiyaannan caasaafi qabiyyee isaaniis salphaarraa gara cimaatti kan deemuudha(McDonugh and Shaw,1993).

Haaluma walfakkaatuun,ulaagaalee kitaabni barnootaaf dhiyaatu guutuu qabu ilaalchisee,haala itti aanuun ibsanii jiru.

- Daangaa qabaachuu
- Iftummaa qabaachuu
- Salphummaa qabaachuu
- Yaad-rimee qabaachuu
- Babaachisummaa qabaachuu qaba.

2.8 Barbaachisummaa Dhiyaannaa Qabiyyee Dhamjechaa Kitaaba Barnootaa Keessatti

Adeemsa baruu-barsiisuu qabiyyee barnootaa keessatti akkaataa meeshaaleen barnootaafi malleen qabiyyeen barnootaa dhiyaatan ittiin galma ga'an beekuun barbaachisaadha.

Qabiyyeen afaanii tokko yemmuu barnootaaf wixineeffamu wantoota ilaalacha keessa galan ;sadrkaa barattoonni irra jiran,qabiyyee barnoota sadrkaa barattoonni irra jiran,akaakuu qabiyyee barnoota dhiyaatu sana keessatti hammatamaniifi kaayyoo baratamuuf beekuun murteessaadha(McDonugh and Shaw,1993).

Qabiyyeen dhamjecha Afaan Oromoo sagantaa barnootaaf dhiyaate barattoota afaanicha akka afaan dhalootaatti baratiiniifi.Afaan tokko dhalootaan beekuun ammoo,madda qaama afaanichaa beekuu waan hintaaneef,madda qaama afaan tokkoo hubachuuf beekumsi sun barnootaan deeggaramuu qaba .Kanaafuu,dhiyaannan dhamjecha Afaan Oromoo kan adeemsa baruu-barsiisuu keessatti jechoota dubbii afaanichaa bu'uura godhatan taasisuun,galma ga'iinsa ijaarsa jechoota afaanichaa sagantaa barnootaaf qopheesuun barbaachisaadh.

Barattoonni caaseffama seerlugaa yeroo tokko qofa barachuun waan hunda qabachuu hindanda'an.Sirreeffama caasaa tokkoo uunkaa,hiikafi ittifayyadama hawaasummaa bifa guutuu ta'een fayyadamuu akka danda'an beekumsa adeemsa keessa horataniin ta'uu qaba malee akkuma jirutti dheedhii isaa barsiisuudhaan ta'uu hinqabu.Kanaafuu caaseffama isaanii yeroo tokko barsiisuurra yeroo adda addaa irra deebi'uun barsiisuu dha.(Mucia,1991:281:Feeman1997)

Seerluga yemmuu barsiifnu galmi inni dhumaa seerluga ta'uu hinqabu. Barnoonni hiika Afaanichaa hawaasummaafi itti fayyadama xiinqooqaa, galumsaafi kkf akka beekan isaan kanneeniin walqabsiifnee barsiisuu qabna. (Celce-Murcia 1991:466-67)

Kitaabileen kunniniis qabiyyee armaan olitti tuqaman irratti hundaa'uun kan qaaceffamaniidha. Ulaagaaleen ittiin qaaceffamanis isaanuma kanarratti hundaa'uun, barsiisota mana barumsichaa keessatti Afaan oromoo kutaalee eeraman barsiisan wajjiin ta'uun kan xiinxalamee qaaceffameedha. Qcceessi taasifame ammoo qaacceessa barreeffamaan dhiyaateerratti xiyyeeffata. Kanaaf, qorannoon kun qaaccessa qabiyyee mala qorannoo saayinsawaa kan qaacceessa odeeffannoo barruu sadrkaa isaa Eggate kan qorattoonni odeeffannicha ittiin xiinxalaniidh. (Weber, 1990:912 & Krippendorff, 1980:21-27).

Walumaagalatti, qorannoon kun qaaccessa qabiyyee dhiyaannaa dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo fi Qajeelcha barsiisaa kutaa 9 fi 10^{ffaa} dhiyaatan qaacceessuun hanqinoota mula'tan adda baasuun furmaata eeruudha.

2.9 Sakatta'a Barruu Wal-fakkii

Kutaa kana keessatti barruulee xinjecha waliin hariiroo yookiin walitti dhufeenya qabantu sakatta'amee dhiyaate. Barruuleen kunniinis, walitti dhufeenya xinjecha waliin qaban kan ibsaniidha.

Baye (1981) akkaataa jechoonni Afaan Oromoo dhamjechoota adda addaa ofitti maxxanfachuun maqaafi maqibsii itti uumuu danda'an irratti kan barreeffame yoo ta'u, adeemsa baruu-barsiisuu keessatti haala akkasiin dhiyaachu qabu jedhee wanti ibsame hin mul'atu.

Temesgen (1993) ''Word formation in Oromo'' yookiin haala uumamaafi hormaata jechoota Afaan Oromoo ilaalchisee, barreeffama qophaa'e yoo ta'u, barreeffamni kunis, Afaan Oromoo akkamitti akka uumamaniifi horan, akkasumas, akkaataa jechoonni walitti makamuun jechoota haarawa itti uumuu danda'an. Kunis, adeemsa baruu-barsiisuu keessatti haala akkasiin baratamuu qabu yookiin dhiyaachuu qabu jedhamee hinibsamne. Haata'u malee Afaan Oromoo xinjechaan sooreessa ta'uusaafi maqaalee adda

addaa,maqibsootaafi xumrtoota uumamteen (Derivation)tiin uumuun akka danda'amu osoo hinibsin bira hindabarre. Kanaafuu,barreeffama kanas yoo ilaalle,qorannoo kana waliin garaa garummaa guddaa qabaachuu isaa hubachuu dandeenya.

Ijaaraa(1999)''Haala dhiyeessa barnoota xiinlatii Afaan Oromoo,manneen barnoota qophaa'ina godina Baale keessatti''jedhurratti kan dhiyaateedha. Kaayyoon barreeffama kanaa immoo,haala xinlatiin Afaan Oromoo manneen barnoota qophaa'ina Oromiyaa keessatti itti barsiifamuu qaban kan xiinxaluudha.Barreeffamni kun qorannoo kanaan walbira qabnee yooilaalle,garaagarummaa bal'aa qabu.Kunis,barreefamichi sirna barnoota duraa yookiin isa moofaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaa irratti kan geeggeeffameedha.Kan biroo,haala xinlatiin Afaan Oromoo daree barnootaa keessatti itti barsiifamu kan xiinxalu yoo ta'u,qorannoon kun immoo dhiyaannaa xinjecha Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9ffaafi10ffaa bara 2005 haaraa qophaa'anii hojjiirra oolaa jiran qaaccessuu irratti kan xiyyeeffateedha.

Gurmeessaa(2014) ''Qaaccessa caasaa jechaafi hima Afaan Oromoo kitaabilee barumsaafi kitaabilee wabiirratti kan xiyyeeffate.''Qorannoon kun kan xiyyeeffate jechaafi hima irratti yoo ta'u,kan xiyyeeffatees kitaabilee barnootaafi kitaabilee wabiirratti.kanaaf,qorannookun hima ilaalchisee waan baay'ee kaa'eera. Garuu, xiyyeeffannaan isaafi kan qorannoo kiyyaa walitti dhufeenya hinqaban.

Walumaagalatti, Kaayyoon qorattoota kanneenii yoo ilaalamu, xiinxala xinjecha Afaan Oromoo adda addaarrattifi haala ijaarsafi uumama jechoota Afaan Oromoo adda addaarratti xiyyeeffachuun kan barreeffamaniidha.Kun immoo, goonkuma qorannoo kanaan kan adda isaan taasisuudha. Akkasumas, barri isaan itti barreefamaniifi afaan isaan ittiin barreeffaman kan **Ijaaraatiin** ala Afaan Ingiliiziitiin.Kunis, karaa isaan ittiin adda bahan keessaa isa tokko.Karaa biraatiin, qorannoowwan mataduree kanaan wal fakaatan biroon jiraachuu nidanda'u.

Haata'umalee, sakatta'a taasifameen qorannoowwan argaman isaan armaan olitti eeraman kanneen qofaa ta'uu, hubachuun nidanda'am.

BOQONNAA SADI

MALA QORANNICHAA

3.1 Seensa

Qorannoon kun qaacceessa dhiyaannaa xinjecha kitaabilee Afaan Oromoo kutaa 9fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an irratti kan xiyyeeffate ta'ee gosoota qorannoo keessaa mala ibsaatti kan gargaarameefi ragaaleen qorannoo kanaaf walitti qabaman mala qorannoo akkamtaafi amammataatti gargaaramee kan qaacceeffameedha. Sababni gosoota qorannoo kanneenitti gargaarameef kaayyoon qorannichaa, dhiyaannaa xinjecha kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessatti mul'atan adda baasee kan qaacceessuu waan ta'eefidha. Haaluma kanan, haala kanneen keessatti mul'atan adda baasee qaaccessun dhiyeessa. Qorannoon kun ammoo, yemmuu adeemsifamu meeshaaleen ragaalee ittiin walitti qaban, malli filannoo iddattoo, maddoonni ragaalee malli qindaa'inaafi qaacceessa ragaalee ibsameera.

3.2 Maddoota Ragaale

Qorannoo kana adeemsiisuuf akka madda ragaatti kan itti gargaarame kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa Afaan Oromoo kutaa 9fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an, barsiisota Afaan Oromoo kutaa 9fi 10^{ffaa} barsiisaniifi barattoota kutaalee kanneen Afaan Oromootiin barataniidha.

3.3 Mala Filannoo Iddattoo

Qorannichaaf oddeeffannoo barbaachisu argachuuf qaamoolee kallattiin dhimmicha waliin walitti dhufeenya qaban barsiisotaafi barattoota mana barumsa sadarkaa lamaaffaa Adaabbaa keessatti barsiisan mala iddatteessuu mit-carraa keessaa iddatteessuu akkaayyootti gargaarame. Sababni qorattuun mala kana filatteesfis, haala baruufi barsiisuu dhamjecha Afaan Oromoo irratti mul'atan ilaaluun, hanqinaalee jiran adda baasuufi furmaata kennuuf filatamaa jedhee waan yaadeefi. Barsisoonni kutaa kanaa barsiisan Afur yoo ta'an Arfanuu filannoo iddattoo keessatti hammatamaniiru. Barattoonni baay'ina waan qabaniif kutaa 9 fi 10^{ffaa} daree digdamii afuritti qoodamanii barataan mala

iddatteessuu carraa tasaan /random sampling/ tiin filatamaniiru. Akkasumas, Kitaabileen barataafi qajeelcha barsiisaa barnoota Afaan Oromoo akka iddattootti filatamaniiru.

3.3.1 Barsiisota

Barsiisota waliigala mana barumsichaatti barsiisan Torbaatamii lama keessaa barsiisonni kutaa 9 fi 10^{ffaa} Afaan Oromoo barsisan Afur yemuu ta'an arfanuu afgaaffi qophaa'e fi mirkaneffannaa kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa irratti akka qooda fudhataniif mala iddatteessuu akkaayyoo (Purposive Sampling) tiin filatamaniiru. Kutaa barsiisonni kunniin seenanii barsiisan ilaalchisee, barsiisonni lama kutaa 9^{ffaa} barsiisooni lama ammoo kutaa kurnaffaa barsiisu. Kanaafuu, haalli filatamuufi hirmaachuu isaanii kallattiin kan isaanuma ilaallatuudha. Karaa biraatiin seenduubni dhuunfaa barsiisoota kanaa, arfan isaanitu dhiira, Digirii tokkooffaa Afaan Oromootiin xumuraniiru.

3.3.2 Barattoota

Qorannoo kana keessatti barattoonni mana barumsaa qorannichi irratti geggeeffame kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} tiin baratan yaada kennuun hirmaataniiru. Filannoo iddoattoo barattootaaf taasifame immoo adeemsa hordofe ni qaba. Jalqabaairratti barattoonni akka mana barumsichaatti kutaa 9 fi 10^{ffaa} baratan adda bahanii akka beekkaman ta'e. Barattoonni mana barumsa sadarkaa lammaaffaa Adaabbaa kutaa 9 fi 10^{ffaa} Baratan immoo waliigalatti 1411 kenneen keessaa kutaa 9^{ffaa} n 810 yoo ta'an, barattoonni kutaa 10^{ffaa} baratan immoo 601. Kanneen keessa dhiira 721 yoo ta'an, Shamarran 690dha. Barattoota kanneen keessaa mala iddatteessuu carraa tasaa (random Sampling)tti gargaaramuun kutaa lamaan keessayyuu %10 kan ta'an filatamaniru. Sababni isaa kallattiidhaan kan dhimmi isaan ilaallatu osoo hin taane odeeffannoo dabalataatiif kan filatamaniidha.

3.3 Meeshaalee Ragaalee Ittiin Funaaname

Qorattuun qorannoo kanaaf odeeffannoo qabatamaa ta'e argachuuf meeshaalee ragaan ittiin funaaname qindeeffatteerti. Meeshaalee ragaan ittiin walitti qabame keessaa inni tokko qaaccessaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'aniidha. Inni biroo immoo, odeeffannoo afgaaffiifi bargaaftiin funaanamaniidha.

Afgaaffiifi bargaaffiin kan qophaa'eef immoo, barsiisootaafi barattoota irra dhiyaannaa xinjechaa Afaan Oromoo maal akka fakkaatu irratti ragaa funaanuuf kan qophaa'edha.

3.3.1 Qaacceessa Kitaabilee Barnoota Afaan Oromoo

Qorannoo kanaaf maddi odeeffannoo jalqabaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'anidha. Haaluma kanaan dhiyaannaa qabiyyee dhamjechoota kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan ilaalchisee, ragaa funaanuuf jecha qorattuun qaaccessa dhiyaannaa dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo, kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa akka meeshaa qorannoo tokkootti itti fayyadamteetti. Kanumarratti ragaa barbaachisaa ta'an argachuuf immoo, qabxiilee mirkaneeffannaa qaaccessa kitaabilee, qabiyyee dhamjechootaa agarsiisan ykn ilaallatan dursee qopheeffachuun barsiisotaaf raabsuun akka guutaman godhameera.

3.3.2 Afgaaffii

Meeshaalee qorattuun odeeffannoo ittiin walitti qabatte keessaa inni biroon afgaaffiidha. Afgaaffiin barsiisotaaf dhiyaate immoo, barsiisonni mana barumsichaa dhiyaannaa qabiyyee xinjechaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti dhiyaatan adeemsa baruu barsiisuu galmaan ga'uu keessatti maal akka fakkaatan yaada isaanii jechaan akka ibsaniif kan qophaa'edha. Afgaaffiin barsiisotaaf qindaa'ee dhiyaates, caasaa dhamjechootaa bu'uura kan godhateedha.

Afgaaffiin kun barsiisota Mana Barumsa Sadarkaa Lammafaa Adaabbaa Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} barsiisan Afraniif kan dhiyaatedha. Afgaaffiin barsiisotaaf dhiyaate kun baay'inni gaaffii isaa saddeet yoo ta'u, gaaffileen hunduu banaa (open-ended) dha. Kunis kan filatameef barsiisonni yaada isaanii daangaa tokko malee akka ibsan barbaadameeti.

3.3.3 Bargaaffii

Qorattuun haala dhiyaannaa xinjechaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessatti mul'atan qaaccessuuf gaaffilee caaseffaman barattoota gaafatetti. Sababni bargaaffiin akka meeshaa qorannoo tokkootti akka dhiyaatu ta'eef, barattoonni kallattumaan kan maayii itti bahan waan ta'aniif, qabiyyicha xiinxaluun yaada isaanii ni kennu jedhameeti. Inni lammaffaan, bargaaffiin kan filatameef

barattoonni shakkii tokko malee yaada isaanii bilisaan barreessanii deebisu jedhamee yaadameeti. Kanarratti barattoonni maal shakku gaaffiin jedhu ka'uu danda'a,garuu barattoonni kunniin hubannoo qorannoo adda baasanii waan hinbeekneef shakkuu danda'u jedhamee yaadameeti. Inni sadaffaan immoo, altokkotti iddattoota hedduurraa yaada fudhachuuf waan salphatuufidha. Haaluma kanaan, baay'inni barattoota walii gala mana barumsichaa kuma tokkoof dhibba afuriif kudha tokko yoo ta'n, kanneen keessaa gaaffii deebisuuf kan hirmaatan barattoota dhibba tokkoofi Afurtami tokkoodha. Kunis, Barattoota jiran keessaa %10 hammata. Barattoonni filataman hunduu bargaafficha guutanii deebisaniru. Haallii bargaaffiin barattootaa kun ittiin dhiyaate immoo, caasaa cufaan/ close-ended/ tiin ta'ee, gaaffilee sagal kan of keessatti qabateedha.

Haala seenduubee barattoota kanneenii yoo ilaalle, barattoonni hedduun isaanii Afaan Oromootiin kan Afaan hiikkatan yoo ta'an, umriin isaanii waggaa 16-20 gidduutti kan argamaniidha.

3.4 Mala Qindaa'inaafi Qaaccessa Ragaalee

Odeeffannoon Qorannichaaf barbaachisu meeshaalee adaa addaatiin walitti qabameera. Haallii qindaa'ina qorannoo kanaa immoo, adeemsa qorannoo makaa /mixed research/ hordofuun kan qaacceessamedha. Sababni adeemsa kana akka hordofu ta'eefis qorattuun haala ragaan ittiin funaanameef argamerratti hundaa'uun malleen qorannoo akkamtaafi ammataatti fayyadamuun ragaa argame bakka itti dhiyeessitee fi qindeessite waan mul'ataniif. Ragaan qaaccessa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo irraa argame mala qorannoo akkamtaan ibsameera. Akkasumas, ragaan afgaaffii barsiisotaa irraa argame mala qorannoo akkamtaan kan ibsame yoo ta'u, ragaan argame amanamummaan akka yaadni barattoota irraa kennametti qaaccessameera.

Karaa biraatiin, ragaan bargaaaffii barattoota lakkoofsaatti jijjiiramee mala qorannoo ammamtaatiin qaaccessamee ibsameera. Adeemsa kana keessatti dursa lakkoofsa barattoota gaaffii bargaaaffii tokkoof deebii wal-fakkaataa kennanii lakka'uun akka bakka tokkotti walitti qabaman godhameera. Lakkoofsi isaaniis dhibbeentaa (%)tti jijjiiruun kan tokkoo tokkoo gaaffilee hundaa ergaa gabatee keessattii guutamanii booda ibsiifi hiikni itti kennamee qaaccessameera.

Walumagalaatti, ragaan argame erga haala olitti ibsameen qindaa'ee qaaccesamee booda, haalaan argannoon isaanirraa argame ibsameera. Akkasumas, argannicha irrattii hundaa'uun ammoo yaadni furmaataa ni ta'a jedhamee yaadame dhumarratti dhiyaateera.

BOQONNAA AFUR

ODEEFFANNOO QAACCEESSAA, HIIKAAFI DHIYEESSA

4.1 Seensa

Odeeffannoo kanaaf oolu funaannachuuf malli qorannoo akkamataafi hammamtaa dhimma itti bahamee jira Haala kana keessatti meeshaalee gargaaratti gargaaramuun oddeeffannoon walitti qabamee dhiyaateera. Qaacceessa oddeeffannoo kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa irraa argame qabxilee sakatta'insaaf dhiyaatan gabateen erga dhiyaate booda jalatti jechaan ibsameera. Itti aansuun bargaaftiin barattootaarraa argame gabatee keessatti lakkoofsaan akkasumas, gara dhibbentaatti (%) erga deebi'ee booda jechaan jalatti ibsameera. Aftaaffii barsiisotaa irraa odeeffannoo argame qorattuun jechaan ibsuun akka armaan gaditti qaacceffameera.

4.2 Qaacceessa Odeeffannoo Kitaaba Barataarraa Argame.

4.2.1 Odeeffannoo kitaaba baratarraa argame

Adeemsa baruu-barsiisuu keessatti haala meeshaaleen barnootaafi qabiyyeen barnootaa ittiin qophaa'u adda baasanii beekuun adeemsicha galmaan gahuurratti kanneen keessaa isaa ol'aanaadha (McDonough and Shaw, 1993). Akaakuun barnootaa qophaa'u tokkos sadarkaa barattoonni irra jiranirratti hundaa'ee qophaa'uu akka qabu barreessitoonni kun niibsu. Yaada kanarratti hundaa'uudhaan dhamjechoota kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 9fi10^{ffaa} irratti boqonnaa kitaabilee garaagaraa keessatti xiyyeeffannaan sadarkaa isaa eegge hammam akka dhiyaatee mul'atu sakatta'amee dhiyaatee jira. kitaabileen kunnin kan qophaa'an bara 2005/2013 yemmuu ta'an, biroo barnoota Oromiyaatti qajeelcha qophii, qo'annoofi qorannoo sirna barnootaatiin ta'ee, kutaa 9^{ffaa} Boqonnaa 18 fuula 181, kutaa 10ffaan boqonnaa 18 fuula 174 qaba. Kitaabileen barnoota Afaan Oromoo kutaa 9fi 10^{ffaa} barattoota barnooticha akka afaan dhalootatti barataniif yemmuu ta'u, barattoonni kunninis gama walqunnamtii afaanichaan taasisuurratti rakkoo hammaataa kan hinqabne ta'uu beekuun nama hinrakisu, Sababniisaa, tokkooffaa afaan dhalootaa itti afaan hiikkataniidha, Lammaffaa akka afaan naannootti kutaa tokkoo egaalee hanga kutaa 9^{ffaa} tiqubeerraa kaasee dandeettiwwan ga'umsa afaanii haala gahaa ta'een waan

barataniif dandeettiin irratti hanqina bala'aa hin qaban. Kana malees, barattoota qorumsa biyyoolessaf qophaa'an, kanneen gara qophaa'inaafi kolleejjitti ce'aniif kan qophaa'eedha. Kanaafuu qabiyyeen barnootichaa kitaabilee keessatti hammataman kan akaakuu qabiyyee afaanii garaa garaa bal'inaan qabataniifi barattoonni irra caalaa caasaa afaanichaarratti hubannaa isaanii gabbifachaa akka deeman gochuurra darbee afaan sana barachuuf kaka'umsa guddaa isaan keessatti uumuu kan danda'u ta'uu qaba. Meeshaaleen barnootaa tokko jalqabarratti yemmuu wixineeffamu ilaalcha sadarkaa barattoonni qabiyyee sana baratan irratti argaman hubachuun barbaachiisadha. Kana malees qabiyyeen barnootaa sadarkaa sanarratti isaaniif qophaa'u filatamuun dhiyaachuu akka qabu barreessittoonni ni ibsu (Mc Donough and Shaw, 1993).

Qabiyyee kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'anii dhiyaatan kan duraarraa fooyya'aa haata'u malee gama dhamjechaatiin qabiyyeerratti yeroo hubatamu ammoo, qabiyyeen kitaabilee gama barnoota dhamjechaatiin kan xiyyeeffannaa barbaadu ta'uu isaati. Ulaagaaleen armaan gadii gabateewwa sakatta'a kitaabaatiif qopaa'n kan irrattii hundaa'n, ibsoota ulaagaalee kitaabni barattootaa guutuu qabujedhamee qorannicha keessatti dursee ibsamerratti hundaa'nii kan qophaa'aniidha. Kanarratti hundaa'uun sakatta'iinsa kanarratti kan hirmaatan ammo barsiisotuma afaan oromoo kutaalee kanneen barsiisaniidha. Kunis sakatta'iinsa kitabilee eeramaniirratti kaaan hudaa'eedha.

1. Akka gaaritti – qabiyyee sana ibsa gahaa wajjiin tokko tokkoon qoqoodee yoo dhiyeesse
2. Hanga tokko – Qabiyyeen sun ibsa gahaa malee darbee darbee kan mul'atu yoo ta'e
3. Gahaa miti – Qabiyyeen sun ibsa gahaa malee kallattiin kan hin ibsine yoo ta'e
4. Hin baane – Qabiyyee sana ilaalchisuun wanti dhiyaate yoo hin jirre ta'e.

Haala argama isaanii ilaalchisee bakka fuuldura isaaniitti mallattoo (✓) mul'isan adda bahee erga dhiyaatee booda qaacceffameera.

4.2.1.1 Dhiyaannaa Xinjechaafi Dhamjechaa

Kitaabileen barnoota Afaan Oromoo kutaa 9fi 10^{ffaa} bara 2005 haarawa qophaa'an keessatti dhiyaannaan xinjechaafi dhamjechaa maal akka fakkaatu qaaccessi taasifameera. Kana addaan baafachuuf ammoo gabatee (4.1) keessatti dhiyaataniiru.

Gabatee 4.1 Dhiyaannaa xinjechaafi xhamjecha kitaabilee barnoota Afaan Oromoo

T/L	Qabiyyeewwan Qaacceffaman	Mul'istuu			
1	Dhiyaannaa jechaafi dhamjechaa	4	3	2	1
1.1	Maalummaan jechaafi dhamjechaa adda bahee ibsameeraa		✓		
1.2	Garaa garummaan jechaafi dhamjechaa adda bahee kitaabicha keessatti fakkeenya waliin ibsameera		✓		
1.3	Jechoonni Afaan Oromoo caasluga agarsisurratti maal akka fakkaatan ibsamaniiru? fkn, henna, koorniyaa, maqlaaleefikkf		✓		

Sakatta'insa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo adeemsifame keessatti qabiyyee jechaafi dhamjecha kitaabicha keessatti argaman adda baasuuf kan geggeffameedha.

Yaada kana adda baasuuf qabxileen gabatee (4.1) keessatti tarreeffamanii ibsamuun dhiyaataniiru. Gabatee kana kanguutuuf irratti hirmaatan barsiisota mana barumsichaati. Sababni isaa kan qaacceffamu kitaabalee ta'an, isaanis gama isaanitiin ulaagaa armaan oliirratti hundaa'anii yaada isaanii waliin walitti fiduudhaan kan qaacceffameedha.

Akkuma gabatee (4.1) irratti argamu akka ka'umsaatti mata duree jechaafi dhamjechaa ilaalchisee kanneen qabiyyee kitaaba barnoota Afaan Oromoo keessatti jalqabarratti addaa bahanii argamuu qabaniidha. Qabxilee kanneen ilaalchisee jechaafi dhamjecha kitaabilee keessatti dhiyaatanirratti sakatta'insi taasifameera. Qabxilee kanaarratti

xiyyeeffachuun kan barbaachiseef xinjecha Afaan Oromoo keessatti unkaalee jechaafi dhamjechoo kan yeroo tokko tokko walitti dhufeenya qabaniifi addaa addummaas mul'isaniidha.

Ragaa sakatta'insa kanarraa kan hubatamu kitaabni barnoota Afaan Oromoo dhiyaate kun gama maalummaa xinjechoo, tokkummaaf garaagarummaa jechaafi dhamjechoo, ibsa dhamjechooaf kennameerratti xiyyeeffannaan inni addaatti taasisuu gadibu'aafi kan guutummaatti hinargamne ta'uu mirkaneeffannaa dhiyaatterraa hubachuun ni danda'ma.

Sakatta'iinsa taasifamerra akkaataa kitaabni barnoota dhiyeenya caasluga ilaachisee barataadhaaf qopheesserratti hundaa'uudhan hinqina qabaachuun isaa kan mirkanaa'eedha.

Qabiyyeewwaan dhamjechoo kutaalee kana keessatti addaa dureedhaan adda bahanii argamuu qaban, Maalummaa xinjechoo, garaagarummaafi tokkummaa jechaafi dhamjechoo, akkasumas akkaataa jechoota bu'uura Afaan Oromoo jechoonni lakkoofsaan hedduu ta'aniifi faayidaa garaagaraaf oolan ittiin ijaaruu danda'amuudha.

Yaada kana ilaalchisee Harmer (1987) akka ibsutti, uunka afaanii haarawaa baratamuuf deemu tokko osoo hin dhiyeessin, duraan dursee qabiyyeen sun maal akka ta'e adda bahee beekamuuf ibsi kennamuufii qaba.. Adeemsi kun haala qabiyyee jechaafi dhamjechoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo tooftaa bu'uura ta'uu ni danda'a.

Fakkeenya dhamjecha ilaalchisuun kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti mul'atan

(1)

Ibsa: Fufii jechuun dhamjecha ykn qaama jechoo taatee, kan qofaatti hiika guutuu hin qabne jechuudha. Kanaafuu fufiin hiika argachuuf jechoo biraa kan mataa ofii danda'ee dhaabbatutti maxxanuu qabdi. Gama biraatiin hirkattuu jechuuni dandeenya.

Fakkeenya: al- hiika qabaattuus hiikni ishii ifaa hin ta'u. kanaafuu jechoo "lama" jedhutti yoo galte "al-lama" jedhu uumti (kitaaba barataa kutaa 9^{ffaa} fuula 48).

Kitaaba barataa kana keessatti hiikni dhamjechaaf kenname akka barreessitoonni adda addaa dhamjechaaf hiika kennanitti hanga tokko ifaa miti. Quubsaas miti. Fakkeenyaaf Addunyaa (2011). Dhamjechi sadarkaa xinjechaatti qaama xiqqaa Afaanii hiika qabeessa ta'ee ykn hirkatee argamuun hiika tokko qofaa kan qabuudha. Haala akka armaan olitti kitaaba barataa irratti ibsametti garuu guutumaan guututti dhamjechoonni hirkattoota akka ta'anitti ibsamee jira. Akkasumas dhamjechi akkamitti akka baratamu wanti ifaan kitaabicha keessatti ibsame hinjiru. Haata'u malee, dhamjechoonni dhiyaatan baay'een isaanii bifa gilgaalaatiin kan dhiyaatan yoo ta'an isaan keessattuu hanqinaaleen ni mul'atu.

(2)

Gilgaala 4 : Jechooni armaan gadii jecha hundeeffuufi fufiileedhaan ijaaraman jechootarraa fufilee adda baasuun fufii duree ykn fufii duubee ta'uu himi.

1. mitimootummaa	2. sarummaa	3. namooma	4. garlamee	5. sumaa'aa
6. gaddeemtuu	7. walqixa	8. Fadeen		
9. faaltoota	10. jalqabuu (kitaaba barataa kutaa 9 ^{ffaa} fuula 49)			

HUB. Fakkeenya armaan olii kan ibsan kitaabni barnoota Afaan Oromoo dhamjecha barsiisuu irratti haala gilgaalonni itti dhiyaataniidha. Qajeelcha Barsiisaa kutaa 9^{ffaa} fuula 36 gubbaatti deebii gilgaalota kanaatiif yemmuu deebii kennu ammoo;

1. miti-	2. sar-	3. nam-	4. gar-	5. sum-
moot	-ummaa	-ooma	lam-	-aa'aa
-ummaa			-ee	
6. gad-	7. wal-	8. Fard-	9. Faal-	10. Jalqab-
-deem	qixa	-een	-toota	-uu
-tuu				

Deebiiwwan kanarratti jechoonni hundeeffuufi fufiileen kam akka ta'an adda foo'ee kennuu qaba ture. Sababni isaas kitaabilee adda addaa irratti ibsa dhamjechaaf kennamurratti hundaa'ee ifa gochuun deebii kennuu qaba ture. Kanaaf uunkaan afaanii haarawa

barataamuuf karoorfamu tokko immoo, osoo barnooticha hin dhiyeessin dura qabiyyeen barnootaa sun maal akka fakkaatu adda bahee beekkamuu qaba. (Harmer, 1991). Kana malees isaanumti akka gilgaalatti dhiyaatan akkamitti, maalirratti hundaa'anii hundeeffii dhamjechaan akka qoqqoodaman wanti ifatti kitabicha keessatti ibsame hinjiru.

Walumaa galatti mirkaneeffannaa dhiyaate kanarraa dhamjecha irratti akkuma jirutti dheedhii isanii "Caasluga Afaan Oromoo Adaafi Turiziimiin qopheessaarraa fudhatamee malee haala baruu-barsiisuutiif mijatuun kandhiyaate miti. Hanqinni mula'atu ammo Afaan Oromoo eessatti fufiin (maxxantuun)'affixes'isaan kamiidha? Dhamjechi (morpheme) ykn<mi'illaad> kanjedhu kamiidha? kanaaf hanqinoota heddu ofkeessaa qaba jechuun danda'ame. Kaayyoon qorannoo kanaa ammoo ijaarsa jechootaafi haala caasaaleen jechoota Afaan Sanaa walitti dhufeenya mul'isan irratti xiyyeeffachuu qaba (Anderson: 1992).

4.2.1.2 Akaakuu Dhimjechoota Afaan Oromoo

Kitaabilee barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessatti akaakuun dhamjechoota Afaan Oromoo dhiyaatan isaan kam akka ta'aniifi haala maaliin akka dhiyaatan adda baasuun qaacceffame. Dhamjechoota kenneen adda baasuuf ammoo gabatee (4.2) keessatti tarreffamanii jiru.

Gabatee (4.2) Dhiyaannaa akaakuu dhamjechoota Afaan Oromoo kitaaba barataa keessatti

Lak	Qabiyyeewwan Qaacceffaman	Mul'istuu			
2	Akaakuu dhamjechoota Afaan Oromoo	4	3	2	1
2.1	Akaakuun dhamjechoota Afaan Oromoo isaan kam akka ta'an adda bahee ibsameeraa?			✓	
2.2	Akaakuun dhamjechoota Afaan Oromoo kitaaba barataa keessaa jiraniifi Qajeelcha barsiisaa keessa jiran walsimuu?			✓	
2.3	Tajaajilli dhamjechoota kanneenii ifaan ifaatti kitaabicha keessatti ibsameeraa?			✓	
2.4	Akaakuun dhamjechoota kanneenii maal irratti hundaa'anii akka qooddaman kitaabicha keessatti ibsameeraa?			✓	

(3)

Fakkeenya Afaan Oromoo keessatti hirkattuu lamatu jira. Isaanis

1. Fufiiduree; Jalqaba jecharratti hirkattu jechuudha.

Fkn. al - hin - wal- ni- fi kkf. Jalqaba jechootaa alsadi, garmalee, wal duukaa, barkumee, jedhanitti hirkatu.

2. Fufii duubee; dhuma jechaatti hirkatu jechuudha.

Fkn. – icha – saricha - oota - namoota - tti - at tti fi kkf

(kitaaba barataa kutaa 9^{ffaa} fuula 49)

Dhiyaannaa kana keessatti kitaaba barataa Afaan Oromoo keessatti akaakuu dhamjecha dureefi duubee (- al, hin- , ni-, -icha, -oota, -tti) jechuun qooduun alatti maaliif akkamitti waan jedhu hinibsamne.

Kitaaba barataa kutaa 10^{ffaa}s yoo ilaallee,

(4)

Fakkeenya B/Jechoota armaan gadiirraa fufoota addaan baasuun agarsiisi.

(a).firummaa

(c).hinkaatu

(b).fardeen

(d).ijoollummaa

Hubachiisa;Afaan Oromoo keessatti fufiileen jecha duraatti ykn boodatti fufamuudhaan bifaafi ykn hiika jechichaa jijjiiru. Haaluma kanaan fufilee duraa(prefix),fufilee boodaa (suffix) jedhamanii waamamu.(kitaaba barataa kutaa 10^{ffaa} fuula 26)

Mirkaneeffannaa dhiyaate kana yoo ilaalle, akaakuu dhamjechoota Afaan Oromoo isaan kam akka ta'an ibsamanillee qoqoodamniinsi dhamjecha Afaan Oromoo kanneen maalirratti hundaa'anii bakkalamatti akka qaqquddamanifa ta'uu isaniirra darbee',Afaan oromoo dhamjechootuma kanneen qofa akka hin taane kitabichi hanqina qabaachuu isaa nu hubachiisa. Karaa biraatiin ammoo kanneen qoqqodamaniyyuu akkamitti maal irratti hunda'anii akka qoddaman haala ifaa ta'een hindhiyaanne. Haaluma kanaan akaakuu dhamjechoota kitaabilee barataa keessa jiraniifi qajeelcha barsiisaa keessa jiran iddoo tokko tokkotti wal hinsiman.

Fkn. Ibsi qoqqooddi dhamjechoota kitaaba barataa kutaa 9^{ffaa} irra jiru deebiiwwan gaaffilee malee qoqqooddiin dhamjechootan walqabatan hin jiru. Deebiin kennameyyuu haala kitaaba barataa irratti waa’ee dhamjechootaa ibsameefi qoqqoddameen waan wal-faalleessu fakkaata. Deebiin gaaffilee qajeelcha barsiisotaarratti kennamee:

(5)

Deebii Gilgaala 4

1.mit-	2.sar-	3.nam-	4.gar-	5.sum-
moot	- ummaa	-ooma	-lam	-aa’aa
-ummaa			-ee	
6.gad-	7.wal-	8.fard-	9.faal-	10.jalqab-
deem-	qixa	-een	-tota	-uu
-tuu				

Deebii armaan olitti kenname kanarraa wanti hubatamu jechoota kennan dhamjechootaan adda qoqqooduu malee qoqqoodamiinsi isaanii maal akka ta’e hin ibsamne (Qajeelcha barsiisaa fuula 36.)

Kitaaba barataa kutaa 10^{ffaa} fi qajeelcha barsiisaa yemmuu ilaaltee qoqqoddamuu isaanii malee maalirratt hundaa’anii akka bakka lamatti qoodaman wanti ibsame hinmula’atu..Kan jiranuu qajeelcha barsiisaa (fuula 24)irratti akkas jedhuun ibsa kennuufi yaala.Innis;

Afaan Oromoo keessatti fufileen qooda lamatu jiru; isaanis fufii duraafi boodati. Fufiin gidduu Afaan Oromoo keessatti heddumminaan hinmul’atan.

Kitaabuma kana keessatti latoo walabaafi wabalaa jechuun qoqqoddamaniiru.

(6)

Fakkeenya a/ Jabbichi hodhe

b/ Fayyisaan qotiyyoo isaa nyaachise (kitaaba barataa kutaa 10^{ffaa} fuula 29)

Hima “a” keessatti jechi jabbicha jedhu latiilee jab- + - icha kan jedhamu irraa ijaarame hima “b” keessatti jechi nyaachise jedhu latiilee nyaat-, -sis, -e jedhaman latiilee sadiirraa kan ijaarameedha. Himoota kana keessatti latiin inni jalqabaa hiika mataasaa

waan qabuuf ofdanda'ee kophaa isaa kan dhaabbatu waan ta'eef latii walabaa jedhamu. Latiileen kan akka / -ch/, /-s/, / -e/ jedhaman latii walbaatti hidhaman malee kophaa isaanii dhaabbachuu hin danda'an, hiikas hin qaban.

Kanaafuu latii walbalaa jedhaman kanarratti kitaaba barataa irratti latii walbalaa yemmuu jedhee ibsuu, Qajeelcha barsiisaa (fuula 17) irratti ammoo latii wabalaa jechuun kaa'a. kun immoo kitaabni barataafi qajeelchi barsiisaa kan walhinsimne ta'uu agarsiisa.

Dhiyaannaa qabiyyee akaakuu dhamjechootaa keessatti dura akaakuun dhamjechoota afaan sana keessatti argaman addaa bahanii erga ibsamanii booda, unkaalee isaanii qofa osoo hin taanee tajaajilaafi hiika dhamjechoonni adda addaa qaban walcinaa qabuun ibsamuu qabu (Harmer, 1997)

Mirkaneeffannaa armaan olirraa kan hubachuu danda'amu dhiyaannaa fufilee Afaan Oromoo caasaa afaanichaa irratti hundaa'uun bakka adda addaatti qooduun, bu'uurri qooddii isaanii maal akka ta'e, hiika, unkaa, tajaajilaafi qabiyyee isaan afaanicha keessatti qabaniin addaa baasanii kitaabilee barnootaa keessatti dhiyeessuun barbaachiisaa akka ta'e nama hubachiisa. Karaa biraatiin fakkeenya olitti waa'ee latii walabaafi hirkataa eeramanii yooilalle, bifa gilgaalatin dhiyaate malee dhamjechoonni walabaafi hirkataa isaan kam aka ta'aniifi akkamitti akka barataman haala quubsaa ta'een hindhiyaanne. Yaadni armaan oliisakatta'iinsa kitabichaa irratti hundaa'uun yaada kaa'ameedha.

Haata'u malee, uunkaan fufilee tokkoo haala walitti dhufeenya isaaniitti gosa isaaniitiin kaa'uun agarsiisuufi tajaajila isaan seerluga Afaanichaa keessatti qaban bifa garaa garaatiin tarreessanii agarsiisuun barbaachisaadha. Akka yaada kanaatti uunkaan fufilee Afaan Oromoo erga adda bahanii beekkamani booda tajaajila isaan Afaan keessatti qaban fakkeenyaan deeggaramanii dhiyeessuun barbaachisaa akka ta'e nuhubchiisa.

4.2.1.3 Haala Hormaata Jechoota Afaan Oromoo

Kitaabilee barataa Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'anii dhiyatan keessatti, haala jechoonni Afaan Oromoo horuun tajaajila caasluga addaa addaatiif oolan, akkaataa dhamjechoonni koorniyaa dhiiraafi dhalaa agarsiisan itti horan akkaataa

dhamjechoonni hennaa, haala raawwii adda addaa afaanichaa itti agarsiisan adda baasuuf mirkaneeffannaa dhiyaateraatti hundaa’uun qaaccessi taasifameera.

Gabatee (4.3) Dhiyaannaa hormaata jechoota Afaan Oromo kitaabilee barataa keessatti

Lak	Qabiyyeewwan Qaacceffaman	Mul’istuu			
3	Haala hormaata jechoota Afaan Oromoo	4	3	2	1
3.1	Akkaataa dhamjechoonni koorniyaa dhiiraafi dhalaa mul’isan itti horuun kitaabicha keessatti fakkeenya waliin ibsameeraa?			✓	
3.2	Dhamjechoonni heddummina agarsiisan kitaabicha keessatti ifaan ibsamaniiruu?			✓	
3.3	Akkaataa dhamjechoonni haala /raawwii/ henna/ adda addaa Afaan Oromoo keessatti agarsiisuuf hundee jechaarratti maxxananii tajaajilan kitaabicha keessatti ibsamaniiruu?		✓		
3.4	Jechoonni Afaan Oromoo wal horudhaan tajaajila caasluga adda addaatiif kan oolan ta’uu isaanii kitaabicha keessatti ibsamaniiruu?			✓	

Haaluma gabatee (4:3) keessatti ibsametti jechoota Afaan Oromoo ilaalchisee, qabiyyeen isaanii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessattii dhiyaachuu isaanii yaadolee gabaticha keessatti ibsamaniin wal bira qabamanii qaacceeffamaniiru.

(7)

Fakeenya: Ibsa hormaata jechoota Irratti kenname ktaaba barnoota Afaan Oromoo keessatti mul'atu

Fakkeenya haala hormaata jechoota afaan oromoo kitaaba barataa kutaa 10ffaa fuula 44 irratti dhiyaate

<i>Jecha</i>	<i>Ramaddii</i>	<i>Saala</i>	<i>Lakkoofsa</i>
Inni	3 ^{ffaa}	Dhiira	Qeenxee
Ishii	3 ^{ffaa}	Dhalaa	Qeenxee
Isaan	3 ^{ffaa}	Lachuu	Danuu
Ani	1 ^{ffaa}	Hin fo'u	Qeenxee
Nu'i/nuti	1 ^{ffaa}	Hin fo'u	Danuu

Haaluma kanarraa ka'uudhaan, qabiyyeewwan gama hormaata jechootaa kitaaba barnoota Afaan Oromoo keessatti dhiyaatee argamu haala jechoonni korniyaa, ramaddii, lakkoofsa, mul'isan itti horsiifaman ni kaa'a. Haata'u malee, qabiyyee kana ilaalchisee wanta baay'ee jechuun ni danda'ama. Hormaata jechootaa keessatti kanneen dhiyaachuu qaban xiyyeeffannoon isaa jechoota tajaajila caasluga Afaan Oromoo keessatti fayyadan horsiisuu ta'uu kan qabuudha. Kana keessatti kanneen hammataman akkaataa jechoonni Afaan Oromoo koorniyaa lameen agarsiisuun itti horsiifamu, haala ramaddii (1^{ffaa}, 2^{ffaa} fi 3^{ffaa}) ittiin calaqiisiifamu, haala hedduminni (qeenxee fi danuu) ittiin ibsamaniifi akkaataa dhamjechoonni haala raawwii /henna) ammaa, darbeefi fuulduraa ittiin Afaan Oromoo keessatti hundee jechaafi dhamjechoota garagaraatti fayyadamuun horsifaman kan agarsiisuu ta'uu kan qabduudha.

Hormaata jechootaa ilaalchisee unkaan afaanii tokko kitaaba barnoota Afaan Oromoo keessatti barattootaaf kan dhiyaachuu qabu, dura unkaa sun ka'umsi isaa maal akka ta'e ifaa ta'uu qaba. (MCDonough(1993)

Akkasumas, kitaaba barnootaaf qophaa'u keessatti qabxiin xiyyeeffannoo dursa barbaadu keessaa tokko qabiyyee, mala baruufi barsiisuu, kitaaba barnootaaf dhiyaateedha(Yalden 1993). Karaa biroon ammoo, dhiyeessa kana keessatti tajaajilaafi hiika dhamjechoonni adda addaa hundee jechaa irratti maxxanan qaban fakkeenyaan ifaa ta'uu qaba. Kana

keessatti immoo, dhamjechoonni kamtu ramaddii, koorniyaa, lakkoofsafi ennaa garaagaraa mul'isuuf akka gargaare addaatti beekamuun barbaachisaadha. (Harmer,1987). Haata'u malee, akka sakkatta'insa qodhamerraa hubachuun danda'ametti qabiyyeen hormaata jechoota Afaan Oromoo kun haala kamiin wantoota kana akka agarsiisan ifaan ifaatti fakkeenya waliin qajeelcha barsiisaa keessattis, ta'ee kitaaba barataa keessatti wantii ibsamee hin jiru.

4.2.1.4 Haala Uumama Jechoota Afaan Oromoo

Haala uumama jechoota Afaan Oromoo ilaalchisee gareen jechaa haarawa itti uumamu kitaaba barnoota Afaan Oromoo keessatti maal akka fakkaatu adda baasuuf sakatta'insi kitaabaa taasifameera. Yaada kana mirkaneeffachuuf qabxiileen sakatta'aman gabatee(4.4)keessatti erga adda bahee ibsamee booda qaacceffameera.

Gabatee (4.4)-Dhiyaanna uumama jechoota Afaan Oromoo kitaabilee barataa keessatti

La k	Qabiyyeewwan Qaacceffaman	Mul'istuu			
		4	3	2	1
4	Haala hormaata jechoota Afaan Oromoo	4	3	2	1
4.1	Haala jechoonni fufilee adda addaa maxxanfatanii jechoota haaraa itti uuman kitaabicha keessatti ibsameeraa?			✓	
4.2	Haala fufileen hundee jechaatti maxxanuun garee jechootaa jijjiruun ykn hiika jechootaa jijjiruun itti danda'an kitaabicha keessatti ibsameeraa?			✓	
4.3	Jechoota bu'uura isa kamitti fufilee maxxansuun jechoota haarawaa ijaaruun itti danda'amu kitaabicha keessatti ifaan ifaatti ibsameeraa?			✓	

Gabate (4.4) keessatti kanneen argaman haala uumama jechoota Afaan Oromoo keessatti haala dhamjechoonni garee jechaa duraan ture jijjiruun garee jechaa haarawaa tajaajila garaagaraaf oolu uuman ilaalchisee kitaabni barnoota Afaan Oromoo dhiyaate maal akka fakkatu kan sakatta'amedha.

(8)

Fakkeenya (a) Maqaafi maqaa

Biiftuun ganamaan mana barumsaa deemte.

Hima fkn(1)keessatti maqaa lama manafi barumsa qindeessuun jechi haaraa yaada haaraa dabarsu tokko ijaaramee. kan biros;

kubbaa+miila=kubbaa miilaa

mana+galmee=mana galmee

(b) Maqaafi addeessaa

Fkn (2) sanbata _ guddaa

Bifa - badii

(c) gochimafi maqaa

Fkn (3) qotee + bulaa

Dafqee + bulaa (qaajeelcha barsiisotaa fuula 25)

Uumama jechootaa ilaalchisee fakkeenyi kitaaba barnoota Afaan Oromoorratti mul'atu adeemsa tisheessuu (diigalaa)ti. kunis, tishoon karaa garaa garaa akka uumamu ibsa. Qabxilee gabatee keessatti dhiyaatan ulaagaa kitaaba ittiin madaalan osoo hin taanee afaan keessatti qabiyyee baratamuu qabuuf murteessaadha. Qabiyyee baratamuuf dhiyaatu ilaalchisee Swam (1985) "*Learners do not know how to use the function of the language unless they are thought to do so.*" Jecha yaada kanarraa wanti hubatamuu barbaadame goonfachuuf barachuu akka qabuufi qabiyyeen baratamu shoora ol'aanaa akka qabu nu hubnachiisa

Haaluma fakkeenya kenname kanarratti hundaa'uun sakkatta'insa taasifame kanarraa argame akka mul'isutti kitaabni barnoota Afaan Oromoof dhiyaate uumama jechootaa ilaalchisee ibsi kennameefi fakkeenyi kitaaba barataa keessatti kenname saayinsii Afaaniin yemmuu ilaallamu baay'ee gadaanadha. Kana malees, uumama jechoota Afaan Oromoo keessatti akkaataa gareen jechaa haarawa maqaa, maqibsootafi gochimoota ta'an dhamjechoota garaagaraa maqessitoota maqibsiseessitootaafi gochimeessitoota ibsanitti gargaaramuun uumamuu danda'an kitaabicha keessatti hin mul'atu. Kanarraas kan hubatamu qabiyyeen kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005

qophaa'an uumama jechoota Afaan Oromoo ilaalchisee akka gadaanaa ta'e argannoo sakatta'insa taasifameerra ni mul'ata

Barattoonni uunka afanii baratan tokko keessatti uunkaa barachuuf deeman tokkoratti akkaataa jechoonni itti uumaman gareen maqaa, maqibsii fi gochima gara garee biraatti jijjiramuu danda'uu fi akkaataa itti gareen jechaa haaraa tolfamuu danda'u addaatti ibsamee mul'achuu qaba. (Harmer. 1997)

4.2.2 Qaaccassaa Odeeffannoo Qajeelcha Barsiisaa

Kutaa kana keessatti haala qabiyyeen dhamjechoota Afaan Oromoo qajeelcha barsiisaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessatti dhiyaataniifi dhamjechoonni kunneen maal akka fakkaatan gad fageenyaan ilaalamaniiru. Haaluma kanaan, mirkaneeffannaa barsiisonni guutanii dhiyeessaniirratti hundaa'uudhaan qaacceffameera. Qabxiilee mirkaneeffannaa kana keessatti dhimma itti bahame qabxiilee shan kanneen haala dhamjechootaa waliin walqabatan mul'isan 4/ haala baay'ee gaarii ta'een 3/ haala gaarii ta'een 2/ Haala gidduu galeessaan 1/ Gadaanaa kan ibsaman yoo ta'an, haala argama isaanii, jala isaanitti (✓) erga kaa'amee booda ibsi itti kennameera.

4.2.2.1 Dhiyaanna Dhamjechootaa

Qajeelcha barsiisaa Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessatti haallii dhiyaannaa dhamjechoota Afaan Oromoo maal akka fakkaatu qabxilee gabatee (4.5) keessatti tarreeffaman irratti hundaa'uun qaacceffameera.

Gabatee (4.5) Dhiyaannaa dhamjechoota Afaan Oromoo qajeelcha barsiisaa keessatti

T.L	Qabiyyeewwan Qaacceeffaman	Mul'istuu			
		4	3	2	1
1	Dhiyaannaa dhamjechootaa				
1.1	Dhamjechoonni akkamitti akka barataman fakkeenya bal'aa qajeelcha barsiisotaa keessatti ibsamaniiru?			✓	
1.2	Dhamjechoonni kitaaba barataa keessatti dhiyaatanii fi qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaatan wal simsuu?		✓		
1.3	Tokkummaafi garaa garummaan jechaafi dhamjechoo fakkeenya wajjiin qajeelcha barsiisaa keessatti ibsameeraa?			✓	

Dhiyaannaa qabiyyeewwan dhamjechoota qajeelcha barsiisaa Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} keessatti dhiyaatan, dhamjechoonni akkamitti akka barataman, walsimannaan isaan kitaaba babbrataa wajjiin qaban maal akka fakkaatuufi tokkummaafi garaa garummaan jechaafi dhamjechaa maal akka ta'e yoo ilaalaman, dhamjachoosni qabxilee kenneen ilaalchisanii qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaatan marti isaanii akkaataa dhamjechoonni kunneen itti baratamaniifi maal akka fakkaatan irratti osoo hin taanee, gilgaalota kitaabilee barataa keessatti dhiyaataniif akka deebiittii tajaajiluuf kanneen qophaa'an ta'uu, barsiisonni mirkanneeffannaa kana guutan Afranuu ibsaniru. Kanaafuu, dhamjechoonni qajeelcha barsiisaa keessatti ibsaman qabxilee mirkanneeffannaa kanneeniin yoo ilaalaman baay'ee gadaanaa ta'uu isaanii hubannaa.

4.2.2.2 Akaakuu Dhamjechoota Afaan Oromoo

Akaakuu dhamjechoota Afaan Oromoo qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaatan (tarreeffaman) isaan kam akka ta'an, walsimannaan isaan kitaaba barataa wajjiin qaban, tajaajjila isaaniifi haalli qooddii isaanii maal akka fakkaatu kutaa itti qaacceefferamee dhiyaateedha. Qabxilee kanneen adda baafachuuf immoo gabatee (4.6) keessatti dhiyaataniiru.

Gabatee (4.6) Dhiyaannaa akaakuu dhamjechoota qajeelcha barsiisaa keessatti

T.L	Qabiyyeewwan Qaacceefferaman	Mul'istuu			
		4	3	2	1
2	Akaakuu dhamjechoota Afaan Oromoo	4	3	2	1
2.1	Akaakuun dhamjechoota Afaan Oromoo isaan kam akka ta'an adda bahanii ibsamaniiru?		✓		
2.2	Akaakuun dhamjechoota Afaan Oromoo qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaataniifi kitaaba barataa keessatti dhiyaatan walsimuu?		✓		
2.3	Tajaajilli dhamjechoota Afaan Oromoo maal akka ta'an adda bahanii fakkeenyaan deeggaramanii dhiyaatanirruu?				✓
2.4	Akaakuun dhamjechoota Afaan Oromoo maal irratti hundaa'anii akka qoodaman kitaabicha keessatti ibsamaniiru?				✓

Akkuma Gabatee (4.6) keessatti ibsame qabiyyeen dhamjechoota Afaan Oromoo maal akka fakkaatan dhamjechoota qajeelcha barsiisaa keessatti tarreeffamaniin wal biraa qabamanii qaacceffamaniiru.

(9)

⇒ Mitimootummaa ⇒ gaddeemtuu

Fakkeenya: miti- gad-
moot deem
-ummaa -tuu

Qaamonni jechoota armaan olii sarara xiqqaa (-) malee barreeffaman hundee, yoo ta'an, kan sarara xiqqaa dura dhufan ammoo maxxantoota dureeti, isaan sarara xiqqaa booda dhufan ammoo maxxantoota duubeedha. (qajeelcha barsiisaa fuula 37)

Fakkeenya kana keessatti haalli gaaffilee kitaaba barataarra jiru deebiin itti deebi'ee malee haallii itti akaakuun dhamjechootaa itti baratamu haala ifaafi quubsaa ta'eenii miti. Kun ammoo dhamjechoota Afaan Oromoo mara sadarkaa barattootaa gidduu galeeffatee rakkoo tokko malee barsiisuun ni danda'ama jechuun rakkisaa ta'uu dhanda'a.

Gabatee (4.7) Dhiyaannaa dhamjechoota walabaafi hirkataa qajeelcha barsiisaa keessatti

T.L	Qabiyyeewwan Qaacceffaman	Mul'istuu			
		4	3	2	1
3	Dhamjechoota walabaafi hirkataa Afaan Oromoo				
3.1	Dhamjechi tokko walabaa ykn hirkataa kan isa jechisiisu sababa maalitiif akka ta'e qajeelcha barsiisotaa keessatti fakkeenya bal'aadhaan ibsameeraa?			✓	
3.2	Dhamjechoonni walabaafi hirkataa isaan kam akka ta'an fakkeenyaan qajeelcha barsiisota keessatti ibsameeraa?				✓
3.3	Tokkummaafi garaa garummaan dhamjechoota walabaafi hirkataa maal akka ta'an fakkeenya waliin ibsamaniiruu?				✓

Akkuma Gabatee (4.7) keessatti ibsame qabiyyeen dhamjechoota walabaafi hirkataa Afaan Oromoo qajeelcha barsiisaa keessatti hammataman maal akka fakkaatu

qaacceessuuf qabxiileen dhiyaatan yoo ta'an isaanis gama galma ga'insa sagantaa barnoota qabiyyee kanaatiin ilaalamuun akka armaan gadiittii qaacceffamamaniiru.

(10)

Fakkeenya - (a) Jabbichi hodhe

(b) Fayyisaan qotiyyoo isaa nyaachise

latii Walaba

latii hirkataa

Jabbii-

-icha

Nyaat-

- ich

-e

Qajeelcha barsiisaa fuula – 27

(11)

Fakkeenya- Jechoota himoota armaan gadii keessatti jala sararaman irraa latoo walabaafi walabalaa/of danda'aa fi hirkataa addaan baasi.

1. Tolaan abbaa isaa kaleessaa huccuu bichisisee
2. Tulluun kaleessa na sobsiise
3. Gurbichi deemaa jira. (Qajeelcha barsiisaa Fuula 29)

Akkuma fakkeenya armaan olirraa hubatamu dhamjechi walabaa of danda'ee kan dhaabbatee hiika kennu yoo ta'u, dhamjechi hirkataan garuu, ofdanda'ee kophaa isaa hiika kennuu kan hin dandeenye ta'uu qajeelcha barsiisaa keessatti ibsamee jira. Haata'u malee, kitaabilee barataa keessatti dhamechoonni kun akkamitti akka barataman, dhamjechi walabaa ykn dhamjechi hirkataa isaan kam akka ta'an, tokkummaafi garaagarummaa isaanii ilaalchisee, ibsiifi shaakalli dhiyaate gadaanaa ta'uu hubachuun nama hinrakkisu.

4.2.2.3 Haala Uumama Jechoota Afaan Oromoo

Kutaa kana keessatti uumamni jechoota Afaan Oromoo maal akka fakkaatu hubachuuf qabxiilee mirkaneeffannaa barsiisotaaf dhiyaatan kana keessatti qaaccessamaniidha.

Gabatee (4.8) Dhiyaanna uumama jechoota Afaan Oromoo qajeelcha barsiisaa keessatti

T.L	Qabiyyeewwan Qaacceeffaman	Mul’istuu			
		4	3	2	1
4	Haala uumama jechoota Afaan Oromoo				
4.1	Haala dhamjechoonni hundee jechaatti maxxanuun jechoota haaraa itti uuman fakkeenyaan ibsameeraa?			✓	
4.2	Jechi tokko kan uumamu jechoota akkamiirraa akka ta’e haala ifaa ta’een qajeelcha barsiisaa keessatti ibsameraa?			✓	
4.3	Akkaataa jechoonni garaa garaa itti uumaman kitaabicha keessatti ni mul’ataa?			✓	

Qabxiilee gabatee (4.8) keessatti qaaceffaman uumama jechoota Afaan Oromoo kan ibsaniidha. Qabxilee kunneenis jechoonni Afaan Oromoo haala akkamiin hundee jechaa iraa akka uumaman jechi tokko kan uumamu jecha akkamirra akka ta’eefi, akkaataan jechoonni garaa garaa uumaman qaaceessuuf kan dhiyaate ta’uyyuu, kitaabilee kunneen keessatti garuu haala uumama jechootaa wanti ibsame hin jiru jechuun ni danda’ama. kana keessatti wanti ibsamellee yoo jiraate haala jechoonni tishoo garee jechaa kamirraa ijaaraman jedhuun ala ibsi biroo kan hinkennamne ta’uusaati. Haata’u garuu sadarkaa barnoota barattootaa wajjiin yemmuu ilaallamu haala uumama jechoota Afaan Oromoo sadarkaa kanattii beekuu ykn barachuu hin qaban wanta nama jechiisiisuudha. Kaanaaf osoo hamma tokko haala uumamaa jechootaa sadarkaa kanaatti kitaabichi hammatee gaarii ta’a.

Walumaagalatti, qabxilee armaan oliitti ibsameerratti hundaa’uun dhiyaannaa dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa’an keessatti dhiyaatan irraa hanqinaaleen bu’uuraa hedduu jiraachuu isaa hubachuun ni danda’ama.

4.2.3 Qaacceessa Afgaaffii Barsiisotaa

Kutaa kana keessatti afgaaffiin barsiisota mana barumsa sadarkaa lammaffaa Adaabbaa dhiyaannaa dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 haarawaa qophaa’an irratti yaada isaanii akka kennaniif dhiyaateera. Afgaaffiin

barsiisotaaf qophaa'ee dhiyaates, yemmuu barsiisanitti hanqinaalee qabiyyee dhamjechoota Afaan Oromoo kutaalee eeraman kanneen keessatti hubatanirratti odeeffannoo qabatamaa akka kennaniif yaadameeti. Haaluma kanaan, dhiyaannaan qabiyyee dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaalee kanneen keessatti dhiyaatan haala maaliin akka qophaa'an , adeemsa baruu barsiisuu keessatti hanqinaalee isaan uumuu danda'aniifi walumaagalatti haallii dhiyaannaa isaanii maal akka fakkaatu irratti hundaa'uun qaaccessameera.

Bay'inni afgaaffii barsiisotaaf dhiyaatee immoo saddeet yoo ta'u, isaanis, haala gaaffichi walitti dhufeenya qabuun qaaccessameera.

4.2.3.1 Dhamjechoonni Afaan Oromoo kitaaba barataa keessatti dhiyaatan fedhii barachuu barattootaa kakaasuu danda'uu

Dhiyaannaan qabiyyee dhamjechootaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessatti dhiyaatan akkaataa fedhii barachuu barattootaa kakaasuu danda'anitti qoqqoodamanii dhiyaachuu isaanii irratti maal akka fakkaatan afgaaffiin gaafa 05/08/08 barsiisota barnoota Afaan Oromoo kutaalee kanneen barsiisan waliin taasifameera. Afgaaffii dhiyaate kanarratti barsiisonni afranuu yaada walfakaataa kennaniiru. Innis, qabiyyeen dhamjechoota kitaabilee barnootaa kanneen keessatti dhiyaatan haala barattoota hawwataniin kan hindhiyaanneefi barattoonni akka barsiisotarratti hirkatan kan godhu ta'uu ibsaniiru. Sababnisaa, dhamjechoota irrattii qabsiifni barattootaaf hubannoo kennu kitaabilee kanneen keessatti kan hinbarreeffamne waan ta'eef, kunimmoo, barattoonni ofiin dubbisanii qayyabachuu akka hindandeenye kan godhu ta'uu ibsaniiru. Akkasumas, qabiyyee kana ilaalchisanii gilgaalonni kennaman qofaa isaanii akka gaaffiitti kan dhiyaatan waan ta'aniif, maalumnmaa dhamjechaa irratti fakkeenyi kenname waan kana hubachiisu akka hinjirre dabalani ibsaniiruu. Kana malees, qabiyyeewwan dhamjechoota kana jalatti baratamuu qaban bibittinnaa'anii kitaabilee kanneen keessatti bakkee adda addaatti waan dhiyaataniif barattootaaf hubannoo kennuu irratti hanqina kan qaban ta'uufi gilgaalota qabiyyee dhamjechootaa irratti hundaa'anii dhiyaatan hojjechuuf wanti barattootatti karaa agarsiisu tokkollee kan hinjirree ta'uu ibsaniiru.

Yaadota armaan olittii kennaman irraa wanti hubatamu, hanqinaalee dhiyaannaa qabiyyee dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kanneenii irraa kan ka'e barattoonni ofiin baratani hubannoo qabiyyicharratti argachuurratti hanqina kan qabuufi eeggattoota qabsiisa barsiisotaa kan isaan taasisu ta'uu isaati.

4.2.3.2 Walsimannaa dhamjechoota kitaaba barataa fi qajeelcha barsiisaa keessattii dhiyaatan

Dhiyaannaa dhamjechoota kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa keessatti argaman walsimuu isaaniifi yoo walsimuu baatan immoo, galma ga'iinsa qabiyyee dhamjechoota barnoota Afaan Oromoo irratti dhiibbaa akkamii uumuu akka danda'urratti barsiisota afraniifuu afgaaffiin dhiyaateera. Afgaaffii dhiyaaterratti barsiisonni lama yaada isaanii yoo ibsan qabiyyeen dhamjechoota kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaatan iddoo tokko tokkootti kan wal hinsimane ta'uu ibsaniiru. Walsimuu dhiisuun isaanii immoo, barnooticha haala wal-fakkaataa ta'een hojiirra oolchuu keessatti dhiibbaa mataasaa kan qabu ta'uu dabalani ibsaniiru.

Sababnisaa, hubannoon barsiisotaa adda addaa waan ta'uuf, haaluma ofiisaaniitti hubataniin qabiyyicha waan barsiisaniif, odeeffannoon dogogoraa haala hintaaneen barattoota waan qaqabuuf adeemsa baruu barsiisu barnoota Afaan Oromoo qabiyyichaa guffachisuu akka danda'u lafa ka'aniiru. Barsiisoonni isaan hafanis dhiyaannaan dhamjechoota kitaaba barataafi qajeelcha barsiisaa keessatti iddoo tokko tokkootti kan wal hinsimanne ta'uu ibsaniiru. Walsimuu dhabuun kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa kuni immoo adeemsa baruu barsiisuu keessatti dhiibbaa uumuu akka danda'uufi barattoota qabiyyee kana barataniifi barsiisota qabiyyee kana barsiisan gidduutti gargaarummaa uumuun, qabiyyeeicha bifa addaa addaatiin akka hubatamu kan godhu ta'uusaa ibsaniiru.

Yaadolee kanarraa wanti hubatamu, walsimuu dhabuun kitaabilee barnootaa qabiyyee dhiyaaterrattii dhiibbaa cimaa kan uumu ta'uusaafi qabiyyichi haala barbaachiisaa ta'een akka galma hingenye kan godhu ta'uusaati.

4.2.3.3 Miidhaa dhamjechoonni moggaasa garaagaraa yoo qabaatan qabiyyee barnootichaarraatti fidan

Dhamjechoonni moggaasa gargaaraa qabaachuun isaanii galma ga'iinsa qabiyyee barnoota Afaan Oromoo irratti miidhaa akkamii fiduu akka danda'an irratti afgaaffiin gaafa 05/08/08 barsiisota Afran kutaa 9 fi 10^{ffaa} barnoota Afaan Oromoo barsiisaniif dhiyaateera. Gaaffii kanaaf, barsiisonni Afranuu deebii walfakkaataa itti aanu kennaniiru. “dhamjechoonni moggaasa garaagaraa qabaachuun isaanii barsiisotaas ta'ee, barattoota keessatti yaada adda addaa uumuu danda'a”. Kunis, qabiyyichi akka waan yaad-rimee adda addaa qabuutti yaadamuun, haala wal-fakkaataa hintaaneen akka hubatan godha jechuun deebisaniiru, Akkasumas, qabiyyee barnootichaa barsiisuu irrattillee, moggaasa kanneen keessaa filachuu irrattii dhiibbaa cimaa waan uumuuf, adeemsa baruu barsiisuu dhamjechoota Afaan Oromoo kutaalee kanneenii gufachiisuu akka danda'u ibsaniiru.

4.2.3.4 Miidhaa hanqinaaleen dhiyaannaa dhamjechootaa baruu barsiisuu keessatti fiduu danda'u

Hanqinaaleen dhiyaannaa dhamjechoota Kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa'an keessatti dhiyaatan adeemsa baruu barsiisuu ofiin barachuu barattootaaf, hubannoo qabiyyichaa waliigalaarratti qaban maal akka fakkaatu irratti afgaaffiin barsiisota Afaan Oromoo barsiisan afraniifuu gaafa 05/08/08 dhiyaateef keessatti barsiisaan inni tokko yaadasaa yoo ibsu, kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaalee kanneen keessatti hanqinni kan mul'atu ta'uusaa ibsuun, hanqinni mul'atu kunis, dhamjechoonni kun yemmuu qophaa'an ofiin barachuu barattotaa guddu galeessa godhatanii kan hin qophoofneefi gadaanaa ta'uusaanii ibseera. Barsiisonni isaan hafanis qabiyyichi yemmuu qophaa'u qabsiisa maalummaa dhamjechootaa ibsuun deeggaramee kan hindhiyaanneefi bifa gilaalaatiin qofa kitaabilee barnootaa keessattii dhiyaatee barattoonni deebiisaa akka guutan kan affeeru ta'uu ibsaniiru. Kunimmoo, galma ga'iinsa qabiyyee barnootichaa irratti miidhaa guddaa fiduu akka danda'u kan hin haalamne ta'uu, dabalataan ibsaniiru.

Yaadolee kennaman kun kan nama hubachiisan, dhiyaannaan qabiyyee dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnootaa kanneen keessatti argaman hanqinaalee bal'aa kan of keessa qaban ta'uu isaaniiti.

4.2.3.5 Ka'uumsa hanqinaalee dhiyaannaa dhamjechoota Afaan Oromoo

Hanqinaalee dhiyaannaa dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti hammatamaaniif ka'umsi maal ta'uu akka danda'urratti afgaaffiin barsiisota Afraniifuu gaafa 05/08/08dhiyaateera. Barsiisonni Afranuu yaada wal-fakkaataa kennaniiru. Innis, qabiyyeen dhamjechoota Afaan Oromoo yemmuu qophaa'u xiyyeeffannaan kan itti hinkennamneefi sadarkaa barattoota kutaalee kanneen baratani ilaalcha keessa galchuu dadhabuu akka ta'e ibsaniiru. Inni immoo, qabiyyeen barnootichaa seeraan osoo hingulaalamiin hojiirra kan oole akka ta'ee ibsaniiru. Kanaafis dogoggoorri kitaabicha keessatti mul'atan ragaa quubsaa akka ta'an ibsaniiru.

4.2.3.6 Dhamjechoonni kitaabilee barnootaa keessatti hammataman qabiyyee barnootichaa guutuu taasisuu isaanii

Dhamjechoonni kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti hammataman qabiyyee barnootichaa guutuu taasisuu danda'uu irratti afgaaffiin gaafa 05/08/08 barsiisota Afraniifuu dhiyaatee isaanis, yaada walfakkaataa kennaniiru. Dhamjechoonni Afaan Oromoo adeemsa baruu-barsiisuutiif kitaabilee barnootaa keessatti qophaa'an, haala ofiin barachuu barattootaa giddu-galeessa godhateen osoo dhiyaataniiru ta'e baay'ee filatamaa akka ta'e ibsaniiru. Kana jechuun dhiyaannaa dhamjechootaa kana keessatti maalummaan dhamjechootaa, qooddiin isaaniifi tajaajilli isaanii osoo dursee bifa qabsiisaatiin dhiyaatee itti aansuun immoo, qabiyyicha hangam barattoonni akka hubatan baruuf, gilaalonni itti aananii dhiyaataniiruu ta'ee, qabiyyichi haala salphaa ta'een galma ga'uu akka danda'u yaada barsiisonni kennanirraa hubachuun nidanda'ama.

4.2.3.7 Hanqinaalee dhiyaannaa dhamjechoota Afaan Oromoo maqsuu

Hanqinaalee dhiyaannaa qabiyyee dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti mul'atan maqsuuf yaada furmaataa eeramuu qaban ilaalchisee gaafa 05/08/08 barsiisotaaf afgaaffiin dhiyaateera. Afgaaffii dhiyaatee kanarratti barsiisonni afranuu

deebii kennaniiru. Barsiisaan inni tokko hanqinaalee kana maqsuuf, dhiyaannaan qabiyyee dhamjechoota kanneenii seeraan irra deebi'amee gulaalamu akka qabuufi hanqinaaleen odeeffannoo qabiyyee kana ilaalchisee mul'atu guutamuu akka qabu ibseera. Kana jechuun haala barattootaaf ifa ta'ee ofiin barachuu isaaniirratti miidhaa uumuu hindandeenyeetti qophaa'uu akka qabu ibseera. Barsiisonni lamaanis hanqinaalee kana maqsuuf, dhiyaannaan qabiyyee dhamjechoota kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaatan walsimuu akka qabaniifi qabiyyeen isaanii hala gurmaa'een osoo addaan hin bibittinnaa'iin boqonnaa murtaa'ee jalaattii dhiyaachu akka qaban ibsaniruu. Akkasumas, dhamjechoonni moggaasa adda addaatiin kitaabilee kanneen keessaatti dhiyaatanii turan, moggaasa waalta'aa tokko qofaan dhiyaachuu akka qaban ibsaniiru.

Kanaafuu qabxilleen olitti tarreeffaman kun ilaalcha keessa galanii osoo dhiyaatanii hanqinaalee gama kanaan mul'atan kan furmaata argatan ta'uu hubachuun nama hin rakkisu.

4.2.4 Qaaccessa Odeeffannoo Barattootarraa Argame

Kutaa kana keessatti bargaaffiin dhiyaannaa xinjecha kitabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9^{ffaa} fi 10^{ffaa} bara 2005n qophaa'e keessatti dhiyaatan adeemsa baruu fi barsisuu keessatti maal akka fakkaatan, haala dhiyaannaa isaanii ilaalchisee, barattoota kutaalee kana barataniif dhiyaateera. Baraaffii barattootaaf dhiyaate kana keessatti yaadoleen adda addaa dhiyaanna dhamjechoota Afaan Oromoo walqabatan deebii barattoonni kennan irratti hundaa'uun qaacceffamaniiru. Barattoonnii kutaalee kana keessaa akka iddaattootti filatamanii carraa bargaaffii deebisuu argatan hunduu waraqaa bargaaffichaa guutanii deebisaniru. Kanaafuu, gaaffiilee dhiyaatan filannoowwaan kennaaman irratti hundaa'uun lakkoofsa deebisootaa gara dhibbeentaatti jijjiruudhaan tokko tokkoo isaanii dhiyeessuun ragaan argame maal akka fakkaatu qindaa'ee bifa gabateen dhiyaatee erga ibsamee booda qaacceeffameera.

4.2.5 Qaacceessa Deebii Hubanno Barattootaa

Qabiyyee jechootaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti dhiyaateerraa barattoonni qabiyyicha hubachuuf dhisuu isaani adda baasuuf gaaffii gaafatamaniiru, Deebiin kennanis gabatee (4.9) keessatti ibsameera.

Gabatee (4.9) yemmuu qabiyyee jechoota Afaan Oromoo barattu hubannoo qabiyyichaa bal'inaan argatteeraa?

Lakkoofsa Gaaffii	Filannoowwan	Deebii Barattootaa		Baay'ina deebiistoota waliigala
1. Yemmuu qabiyyee dhamjechoota Afaan Oromoo kutaa keessatti barattu hubannoo qabiyyichaa bal'inaan argatteetaa?	Akka gaarittii	60	42.35	141
	Hanga tokko	70	49.64	141
	Hammaraa mitii	11	6.83	141
	Homaa	-	-	141

Akkuma Gabatee (4.9) irratti argamu barattoonni jechoota ilaalchisee kitaabilee barnoota Afaan Oromooratti dhiyaate irraa hammam hubannoo akka argatan ilaalchisee gaaffii dhiyaaterratti baay'inni lakkoofsa deebisootaa 60 (%42.55) bal'inaan argamuu ibsu. Akkasumas, 70 (%49.64) kannen ta'an hanga tokko mul'achuu yemmuu ibsan; kanneen 11(%6.83) ta'an ammoo hubannaa gadaanaa akka argatan ibsaniiru. Ragaa barattootarraa argame kanarraa kan hubatamu danda'u qabiyyeen kitaaba barnoota Afaan Oromoo keessatti akkkataan jechoonni itti dhiyaatanii argaman kan hubannaa qabiyyichaa barattootaaf qooduu irratti quubsaa ta'uu dhabuusaati.

Gabatee (4.9) keessatti yaanni barattoonni kennaan “gadaanadha” kan jedhu yoo ta'e sababni bu'uura hubannaa dhabuu barattootaa kan hanqina qabiyyee kitaabileen barnoota Afaan Oromoo jecharratti qabu ta'uu danda'aa? Gaaffii jedhu barattoonni gaafatamaniiru. Yaada kanaaf deebiin barattootarraa aragame qabatee (4.9) keessatti dhiyaatee ibsameera. Barattoonni caasaa Afaanii adda addaa hiika walfakkaataa qaban fayyadamuun dura, akkaataa uunkaa Afaan barachuuf deeman itti addaan baasuu danda'an beekuu qabu, kana malees, uunkaan, tajaajilaafi hiikan adda bahee dhiyaatee argamuun barbaachisaadha.

(Hamer 1987)

Dabalataanis barattoonni barnoota xinjeechaas ta'e kan biroo barachuu fedhii isaanii guuttachuuf haalli dhiyaannaa qabiyyee Barnootichaa sun kan fedhii barattootaa gedduu galeessa godhate ta'uu qaba. (MC Donoughard Shaw,1993)

2. Damjechoota yemmuu barattu tokkummaa fi garaa garummaa jechaafi dhamjechaa adda baastee hubateerraa?

Dhiyaannaa jechaafi dhamjecha Afaan oromoo kitaabilee barnootaa kutaa 9fi 10^{ffaa} keessatti dhiyaatteraa barattoonni tokkummaafi garaagarummaa jechaafi dhamjechaa adda baasanii hubachuu isaanii gaaffii dhiyaatedha. Deebiin barattoonni kennanis gabatee (4.10) keessatti ibsameera.

Gabatee (4.10) Tokkummaafi garaa garummaa jechaafi dhamjechaa adda bahee dhiyaachuu

T/L	Gaaffii	Filannoowwan	Lakko ofsan	%	Baay'ina deebiistoota waliigala
3	Yemmu waa'ee jechaafi dhamjechaabarattu tokkummaafi garaagarummaa jechootaafi dhamjechaa adda baastee hubateertaa?	Akka gaarittii	17	12.05	141
		Hanga tokko	43	30.49	141
		Hammaraa mitii	37	26.24	141
		Homaa	44	31.20	141

Akkuma gabatee (4.10) keessatti ibsame barattoonni yemmuu dhamjecha baratan tokkummaafi garaagarummaan jechaafi dhamjechaa gudduu jiru kitaabilee barataa barnoota Afaan Oromoo keessatti addaa bahee jiraachuu isaa lilaalchisee gaaffii dhiyaaterratti deebistoonni 17 (%12.05) ta'an eeyyee akka gaariitti adda bahee dhiyaateera jechuun yoo ibsan 43 (%30.49) ta'an immoo hanga tokko kan dhiyaate ta'uu ibsu. Akkasumas 37(%26.24) ta'an tokkummaafi garaagarummaan isaan gidduu jiru ibsi kennameef hammanaa miti yemmuu jedhanii deebisan 44 (%31..20) kan ta'an ammoo goonkumaayyuu tokkummaafi garaa garummaan isaanii kitaabilee barataa keessatti kan hin ibsamne ta'uu deebiisaniitiin lafa kaa'aniiru. Ragaa barattoota kanarraa wantii hubatamuu danda'u dhiyaannaan qabiyyee dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti dhiyaatan gama walfakkeenyaafi garaagarummaa

jechaafi dhamjecha adda baasanii dhiyeessuurratti guutuu akka hin taanee hubachuun ni danda'ama. Haata'u malee barattoonni caasaa Afaanii adda addaa keessatti walfakkeenya fi garaa garummaa isaanii addaa baafatanii beekuu qabu. Akkasumas, uunka, tajaajilaafi hiika isaan qaban wal bira qabuun adda bahee dhiyachuu qaba. (Harmer, 1997)

4.Haala jechoonni Afaan Oromoo caasluga agarsiisuun itti tajaajilan

Dhimiechoonni Afaan Oromoo hundee jechaatti maxxanuun tajaajila Caasluga adda addaa agarsiisuu isaanii kitaabilee barataa keessatti ibsamuusaa hubachuuf gaaffii barattootaaf dhiyaatedha. deebiin barattoonni kennanis gabatee (4.11) keessatti ibsameera.

Gabatee(4.11)Haala jechoonni Afaan Oromoo caasluga agarsiisuun itti tajaajilan

Lakk. Gaaffii	Filannoowwaan kennaman	Deebii Barattootaa		
		Baay'inaa deebistootaa		Baay'inaa lakkoofsa deebistoota waliigala
		Lakkoofsaa n	%	
4.Haalliidhamjechoonni Afaan oromoo caasluga agarsiisuun tajaajilan kitaaba barataa keessatti dhiyaatee argamaa?	Akka gaaritti	-	-	141
	Hanga tokko	35	24.87	141
	Hammaraa mitii	17	10.55	141
	Homa	89	63.12	141

Akkuma deebiin gabatee (4.11) irratti kenname ibsutti, kitaaba barnoota Afaan Oromoo dhiyaatteraa haala jechoonni Afaan Oromoo caasluga agarsiisuun tajaajilan adda baasuuf gaaffii dhiyaaterratti barattoonni ragaa kennaniiru.

Ragaan kenname akka ibsutti filannoo eeyyee, akka gaaritti jedhurratti barataan tokkoyyuu yaada hin kennine. Barattoonni baay'inni isaani 35 (%24.87) ta'an hanga tokko jiraachuu isaa ibsu. Akkasumas barattoonni 17 (%10.55) ta'an gadaanaa ta'uu

yemmuu ibsan, barattoonni 89(63.12) ta'an ammoo tasumayyuu kitaaba barataa keessatti akka hin ibsamne ibsaniiru.

Ragaa kenname kanarraa akka hubachuun danda'ametti kitaaba Afaan Oromoo keessatti haalli jechoonni caasluga agarsiisuun itti fayyadan gahaa miti. Kanaafuu, akkaataa dhamjechoonni hundee jechaatti maxxanuun tajaajila caalsugaatiif oolan barattoonni qabiyyee afaanii barachuuf deeman tokko keessatti haala gareen jechaa maqaa, maqibsiifi gochimaa itti ijaaramuu danda'an addaatti ibsamanii mul'achuu qabu (Harmer, 1991).

6.Haala dhamjechoonni hundee jechaarratti dabalamuun jechoota horsiisuuf gargaaran

Haala dhamjechoonni garaa garaa hundee jechaarratti dabalamuun Afaan Oromoo keessatti unkaaleefi tajaajila caasluga afaanichaaf oolan horsiisuuf gargaaran kitaaba barnoota Afaan Oromoo keessatti dhiyaatee argamuusaa addaan baasuuf barattootaaf gaaffiin dhiyaatera. Deebiin barattootarraa argame Gabatee (4.12) keessatti dhiyaatee ibsasameera.

Gabatee (4.12)Haala dhamjechoonni hundee jechaarratti dabalamuun jechoota horsiisuuf itti gargaaran

Lakk. Gaaffii	Filannoowwaan kennaman	Deebii Barattootaa		
		Baay'inaa deebistootaa		Baay'inaa lakkoofsa deebistoota waliigala
		Lakkoofsaan	%	
6. Dhamjechoonni garaagaraa hundee jechaarratti dabalamuun jechoota tajaajila caasluga Afaan Oromoof oolan ijaaruun jechoota unkaalee garaa garaa qaban barsiisuuf akka fayyadukitaabni barattootaa ni kaa'aa?	Akka gaaritti	5	3.1	141
	Hanga tokko	79	56.02	141
	Hammaraa mitii	41	25.46	141
	Homa	16	9.93	141

Akkuma ragaan qabatee (4.12) irratti argamu ibsuutti, haala dhamjechoonni hundee jechaa irratti dabalamuun Afaan Oromoo keessatti jechoota tajaajila garaagaraaf oolan

horsiisuuf gargaaran ilaalchisee barattoonni 5 (%3.1) akka gaaritti kan argamu ta'uu isaa ibsan. Kana malees kanneen 79 (%56.02) ta'an hanga tokko kan argamu ta'uusaa yeroo ibsan, kanneen 41 (%25.46) ta'an immoo gadaanaa ta'uu isaafi kanneen hafan 16 (%9.93) tasuma kan hin argamne ta'uu eeraniiru. Ragaa olitti ibsame kanarraa kan hubachuun danda'amu dhamjechoonni hundee jechaarratti dabalamuun jechoota Afaan Oromoo keessattii tajaajila garaa garaaf oolan horsiisuurratti hanga tokko kan mul'atu ta'us, gahaa kan hin taaneedha.

Harmer, (1991) haala hormaata jechootaa ilaalchisee yeroo ibsu uunkaan Afaanii tokko barattootaaf kan dhiyaachuu qabu dura unkaan sun ka'umsi isaa maal akka ta'ee ifa ta'ee dhiyaachuu qaba. Karaa biraan immoo, haala dhiyaannaa isaa kana keessatti tajaajilaafi hiika dhamjechoonni adda addaa hundee jechaarratti dabalamuun kan fakkeenya dhamjechoota akkamiitu ramaddii, koorniyaa, lakkoofsaa fi henna agarsiisuuf akka gargaaree addaatti mul'isuun darbachiisaa akka ta'e ibsa.

7. Shaakalli fi gilgaallii dhiyaate qabiyyee dhamjechootaa hubachiisuu?

Kitaabilee barattootaa Afaan Oromoo keessatti shaakalliwwaniifi gilgaalonni qabiyyee dhamjechootaan wal qabatanii dhiyaatan hubannoo qabiyyee barnootichaaf gahaa ta'uu isaanii ilaalchisee barattootaaf gaaffiin dhiyaateera. Deebiin barattoonni kennaan immoo, gabatee (4.13) keessatti ibsameera.

Gabatee (4.13) Shaakallii fi gilgaalli dhiyaate dhamjechoota hubachiisuu isaanii

Lakk Gaafii	Deebii Barattoota			
	Filannoowwan kennaman	Baayinaa Deebistootaa		Baayi'ina lakkoofsa deebistootaa
		Lakk	%	
7. Gilgaalonni (shaakalliwwan) kitaaba keessatti dhimmoota jechaa fi dhamjechaan wal qabatan qabiyyee barnootichaaf gahaadhaa? Hubachiisuu?	Akka gaaritti	10	6.21	141
	Hanga tokko	79	56.02	141
	Hammanaa miti	24	14.49	141
	Homaa	28	17.39	141

Akkuma gabatee (4.13) keessatti ibsametti shaakalliwwaniifi gilgaalonni kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessattii qabiyyee dhamjechootan wal qabatanii dhiyaatan hubannoo qabiyyee barnootaaf gahaa ta'uu isaanii ilaalchisee gaaffii dhiyaateef deebistoonni 10 (% 6.21) ta'an akka gaaritti dhiyaachuu isaa ibsaniiru. Deebistoonni 79 (%56.02) ta'an immoo hanga tokko qofaa kan argamu ta'uu yoo ibsan deebistoonni % 24(%14.49) ta'an garuu argamni dhamjechoota kanaa gad'aanaa ta'uusaanii ibsaaniiru. Kana malees, deebistoonni 28/% 17.39) ta'an immoo, gonkumaa shaakalliwwaniifi gilgaalonni kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti qabiyyee dhamjechootaan walqabaatanii dhiyaatan hubannoo qabiyyee barnootichaaf gahaa kan hin taane ta'uu ibsaniiru.

BOQONNAA SHAN

CUUNFAA, ARG ANNOOFI YABOO

Boqonnaa kana keessatti yaadolee boqonnaawwan darban keessatti cuunfamee sakatta' ametu dhiyaate. Akkasumas, malleen hanqinaalee garaa garaa dhiyaannaa xinjecha Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9^{ffaa} fi 10ffaa bara 2005 qophaa'an keessatti mula'tan furuuf nigargaara jedhamanii yaadamantu akka yaada furmaatatti dhiyaate.

5.1 Cuunfaa

Kutaa kana keessatti argannoon qorannoo qaacceessa dhiyaannaa xinjecha kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9ffaa fi 10ffaa bara 2005 qophaa'anii hojiirraa oolaa jiran irratti taasifsmee dhiyaateera. Dhiyaannaan dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kanneen keessatti sagantaa barnoota Afaan Oromootiif qophaa'anii hojiirra oolaa jiran haala maaliin akka dhiyaataniifi hanqinaalee dhiyaannaa dhamjechootaarratti mul'atan adda bahanii qaaccefamaniiru. Haaluma kanaan, hanqinaalee olitti eeramaniif furmaata barbaaduuf malleen qorannoo jiran keessaa mala qorannoo ibsaatti (Descriptive research)tti gargaaramee jira. Akkasumas, meeshaalee funaansa ragaalee sadan mirkaneeffannaa kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa, afgaaffii barsiisotaafi bargaaffii barattootaa fayyadamuun ragaaleen walitti qabaman mala qorannoo hammamtaafi akkamtaan ykn mala qorannoo makaatiin qindaa'anii qaacceffamanii dhiyaataniiru.

Ragaalee argamanirratti hundaa'uun immoo, argannoon hanqinaalee dhiyaannaa dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti mul'atan cuunfamanii kaa'amaniiru.

Akkuma argannoon mirkaneeffannaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo irratti taasifame mul'isutti, hanqinaaleen dhiyaannaa qabiyyee dhamjechootaa kitaabilee barnootaa keessatti kan mul'atan ta'uu hubachuun danda'ameera.

5.2 Argannoo

Argannoo qaaccessa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti taasifame irratti hundaa’uun hanqinaaleen mul’atan haala itti aanuun ibsamaniiru.

- Maalumaa dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9^{ffaa} fi 10^{ffaa} bara 2005 qophaa’an keessatti dhiyaatan bal’inaafi gadifageenyaan ibsamuu dhabuu.
- Qabiyyeewwan dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kanneen keessatti dhiyaatan bibittinnaa’anii bakkee adda addaatti dhiyaachuu.
- Gilgaaloonni qabiyyeewwan dhamjechootaarratti hundaa’anii kitaabilee kannee keessatti dhiyaatan wantoota barattootaaf hubannoo kennuun deeggaramanii dhiyaachuu dhabuu.
- Qabiyyeewwan dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barataaf qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaatan iddoo tokko tokkotti walsimuu dhabuu, akkasumas, dhamjechoonni qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaatan deebii gilgaalota kitaabilee barattootaa keessatti dhiyaatan deebisuun alatti dhamjechoonnii haala maaliin akka baratamaniifi ‘Dhamjecha’ jechuun maal jechuu akka ta’e gadifageenyaan ibsuu dhabuu.
- Dhamjechoonni Afaan Oromoo tajaajila maal maaliitiif akka oolan bal’inaan ibsamuu dhisuu
- Haaluma walfakkaatuun, dhamjechoonni danoomina, koorniyaa, haala raawwiifi maayii agarsiisan adda bahanii kitaabilee kanneen keessatti dhiyaachuu dhabuu, kana jechuun dhamjechoonni tajaajila caasluga adda addaa agarsiisan adda bahanii hindhiyaanne jechuudha.
- Dhamjechoonni walabaafi hirkataa Afaan Oromoo isaan kam akka ta’aniifi garaagarummaan isaanii maal akka ta’e adda bahee dhiyaachuu dhabuu.

Waalumagalatti, argannoon mikaneeffannaa dhiyaannaa dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9ffaafi 10ffaa bara 2005 qophaa'an akka mul'isanitti hanqinaalee hedduun kana keessatti argaman ta'uu hubachuun danda'ameera.

Karaa biraatiin akkuma ragaaleen afgaaffii barsiisotaafi bargaaftiin barattoota irraa argame mul'isutti, hanqinaaleen dhiyaannaa dhamjechoota kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti kan mul'atan ta'uu hubachuun danda'ameera. Hanqinaaleen eeraman kunniinis armaan gaditti ibsamaniiru.

Qabiyyeewwan dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9ffaafi 10ffaa bara 2005 qophaa'an keessatti dhiyaatan haala barattoota hawwatuun kan hindhiyaannefi barattoota hirkattoota barsiisotaa kan isaan taasisuu danda'an ta'uu, argannoon kun niibsa. Sababni isaa, maalummaan dhamjechootaa kitaabilee barataa keessatti haala quubsaa ta'een waan hinibsamneefidha. Kanaafuu barattoonni dirqama qabsiisa barsiisaan mataduree kanarratti isaanii kennu akka eeggatan isaan taasisa jechuudha. Akkasumas gilgaalota qabiyyeewwan dhamjechaarratti hundaa'anii kitaabilee barattootaa keessatti dhiyaatan hojachuufillee barattootaaf wanti hubannoo kennu baay'ee hin mul'atu. Kunimmoo ofiin barachuu barattootaarratti dhiibbaa kan qabu ta'uusaa ragaaleen barsiisotaafi barattoorraa argaman nimul'isu. Karaa biraatiin, dhamjechoonni kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaatan iddoo tokko tokkotti walhinsiman. kunis, barsiisonni odeeffannoo walfakkaataa hintaane barattootaaf akka dabarsaniif daandii kan saaqu ta'uufi adeemsa baruu barsiisuu qabiyyee barnootichaa kan gufachiisuu danda'u ta'uu argannoon barsiisotaa ni ibsa.

Kana malees, dhamjechoonni kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan moggaasa adda addaa qabu. Fakkenyaaf, maxxantuu, fufii, dhamjecha, latiifi latoo jechuun kitaabicha keessatti bakkee adda addaatti dhiyaataniiru. Moggaasa adda addaa qabaachuun dhamjechoota kanneenii immoo barsiisonnis ta'an barattoonni moggasicha akka waan yaadrimee garaa garaa qabaniitti yaaduu ykn hubachuun qabiyyee barnootichaa haala walfakkaataa hintaaneen hojiirra oolchuu waan dana'aniif, qabiyyeen barnootichaa miidhamuu akka danda'u argannoon barsiisotaa niibsa. Akkasumas kitaabilee kanneen keessatti maalummaan dhamjechoota Afaan Oromoo bal'inaan waan hinibsamneef

barattoonni kitaabilee wabii qabiyyichaan walfakkaatan barbaacha yeroo isaanii akka qisaasessan kan taasisu ta'uu, argannoon barsiisotaa niibsa. Kana malees, qabiyyeewwan dhamjechootaa kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan seeraan osoo hingulaalamin hojiirra kan oolan ta'uu isaanii hanqinaaleen achi keessatti mul'tan ifa kan taasisan ta'uu, qaacceessi kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa keessatti taasifame kan ibsu ta'uu ragaan barsiisotaa lafa kaa'a.

Haaluma walfakkaatuun kitaabileen barataafi qajeelcha barsiisaa walsimuu dhiisuun isaanii immoo, qabiyyeen dhamjechoota Afaan Oromoo barsiisota addaa addaa gidduutti bifa garaa garaatiin hubatamuu waan danda'uuf, argannoon barsiisotaa dabalataan niibsa. Kunimmoo barattoota sadrkaa walfakkaataa baratan gidduutti addaaddummaa kan uumu ta'uusaa hubachuun nama hinrakkisu.

Walumaa galatti, qorannicha gara xumuuraatti geessuun cuunfaa agannoo hanqinaalee dhiyaannaa xinjecha Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9ffaafi 10ffaa bara 2005 qophaa'an keessatti mul'atan irratti hundaa'uun yaadni furmaataa kennameera.

5.3 Yaboo

Kutaa kana kessatti yaadolee argannoo cuunfaa keessatti ibsaman irratti hundaa'uun yaadni furmaataa dhiyaannaa xinjecha Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa9fi10ffaa bara 2005 qaphaa'an keessatti dhiyaatan ibsmaniiru.

Yaadoleen furmaata kennaman kunneean dhiyaannaa dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti argaman hanqinaalee kan qaban waan ta'aniif,bifa itti dhiyaachuu qabaniin akka dhiyaatan kan eeraniidha. Kana malees,hanqinaalee dhiyaannaa dhamjechootaa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti mul'atan kanaaf tooftaaleen fooyya'iinsa dhiyaannaa qabiyyee dhamjechootaa maal ta'uu akka qaban wantoonni furmaata nita'u jedhamanii yaadaman haala itti aanuun kaa'amanii jiru.

Yaadolee furmaataa kennaman kunniinis,Jalqabarratti qaamolee kitaabilee barnoota Afaan Oromoofi sirna barnoota Afaan Oromoo kutaalee kanneen qopheessaniifidha.Itti aansuun immoo,barsiisota barnoota afaan Oromoo sadarkaa kana barsiisaniifi barattota sadarkaa kana barataniif nifayyada jedhamee amanama.

1. Galma ga'iinsa adeemsa baruu barsiisuu qabiyyee barnootaa tokko haala barbaadameen hojiirra oolchuuf dhiyaannaan kitaabilee barnootaa gahee ol'aanaa qabu. Haaluma kanaan dhamjechoonni Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa9fi10ffaa bara2005 qophaa'an keessatti dhiyaatan maalummaa isaaniirraa kaasanii haala salphaatti hubatamuu danda'aniin qophaa'anii dhiyaachu qabu..Kanaafuu, qopheessitoonni kitaabilee barnoota Afaan Oromoofi sirna barnoota Afaan Oromoo qopheessan,maalummaa dhamjechoota Afaan Oromoo bifa salphaatiin hubatamuu danda'uun,qabsiisafi fakkenyaan deeggaaranii osoo dhiyeessaniiruu ta'ee ofiin barachuu barattootaa keessatti faayidaa ol'aanaa qaba.

2. Qabiyyeewwan dhamjechoota Afaan Oromoo boqonnaalee adda addaa jalatti bibittinnaa'anii dhiyaatan,osoo boqonnaa murtaa'aa jalatti gurmaa'anii dhiyaataniiruu ta'ee jiraatee,haala salphaa ta'een barttoonni hubachuu waan danda'aniif,galma ga'iinsa qabiyyee barnootichaatiif bu'aa guddaa qaba.

3. Gilgaalonni qabiyyeewwan dhamjechootaa irratti hundaa'anii kitaabilee barnootaa kanneen keessatti dhiyaatan osoo fakkeenyawwan adda addatiin deeggaramanii dhiyaataniiruu ta'ee,qabiyyichi hanqina tokko malee galma ga'uu nidanda'a.Kana jechuun gilgaalota qabiyyee dhamjechootaatiin walqabatan dhiyeessuun dura,maalummaan dhamjechootaa dursee bal'inaan kitaabicha keessatti dhiyaachuu qaba. Yoo haala akasiitiin kan dhiyaatu ta'e,barattonni haala salphaa ta'een gilgaalota isaanii dhiyaatan hojechuu nidanda'u.

4. Qopheessitoonnifi fooyyeessitoonni sirna barnoota Afaan Oromoo qabiyyee dhamjechootaa wixineessan,gahee dhiyaannaa dhamjechoota Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti qabu adda baasuun qopheessuu qabu. Qabiyyee barnootaa tokko hojiirra oolchuu keessatti maalummaan qabiyyichaa adda bahee beekamuu qaba.Haaluma kanaan,tokkummaafi garaagarummaan jechaafi dhamjechaa bifa gilgaalaatin kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti dhiyaaatan,fakkeenyaafi ibsa bal'aa qabiyyicha hubachiisuu danda'uun deeggaramanii dhiyaachuu qabu. Akkasumas dhamjechoonni walabaafi hirkataa bifa gilgaalaatiin kitaabilee kanneen keessatti adda bahanii dhamjechi walabaa isa kam akka ta'eefi dhamjechi hirkataan isa kam akka ta'e,haala sagantaa adeemsa baruu barsiisuu banootichaa hingufachiisneen qophaa'anii dhiyaachuu qabu.

5. Qabiyyeewwan dhamjechootaa kitaabilee barataa Afaan Oromoo keessatti dhiyaataniifi qajeelacha barsiisaa keessatti dhiyaatan yoo walsimachuu baatan qabiyyee barnootichaa hojiirra oolchuu keessatti garaagarummaa uumamuu nidanda'a. Kanaafuu qopheessitoonni kitaabilee barnoota Afaan Oromoo qopheessan hanga danda'ametti kitaabni barataafi qajeelchi basiisaa akkaataa walsimachuu danda'aniin ofeeggannoon qopheessanii adeemsa baruu barsiisuutiif dhiyeessuu qabu.

6. Uumamaafi hormaata jechoota Afaan Oromoo keessatti dhamjechoonni adda addaa tajaajila adda addaa qabachuun isaanii beekamaadha. Haaluma kanaan dhamjechoonni uumama jechootaafi hormaata jechootaaf tajaajilan adda bahanii kitaabilee kanneen keessatti dhiyaachuu qabu.Akkasumas,jechoonni bu'uuraa yookiin jechoonni haadhoofi jechoonni uumamteen kitaabilee kanneen keessatti akka gilgaalaatti dhiyaatan, ulaagaa

ittiin adda bahanii beekkaman waliin kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti dhiyaachuu qabu. Kanaafuu,qopheessitoonni qabiyyee dhamjechoota uumamteefi hortee kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti sagantaa barnootaatiif qopheessan haala dhamjechoonni kun jechoota bu'uraatti maxxanuun jechoota haarawa itti uumuu dana'aniifi tajaajila caaslugaa itti agarsiisuu danda'an adda baasanii osoo kan dhiyeessan ta'ee,hubannoo qabiyyee barnootichaa irra caalaa mijataa taasisa.

7. Jechoonnii Afaan Oromoo kan uumamaniifikan horan dhamjechoota adda addaa ofitti maxxanfachuudhani. Garee jechootaa uumaman kunneen ammoo garee jechootaa kan jijjiiran yoo ta'an, gareen jechootaa horan tajaajila caasluga adda addaa kan akka danoominaa, korniyaa, maayii, haala raawwiifi kkf agarsiisuuf kan oolaniidha. Kanaafuu, qopheessitoonni kitaabilee barnootafi sirna barnoota Afaan Oromoo qopheessaan dhiyaanna uumamaafi hormaata jechoota Afaan Oromoo haala ofiin barachuu barattootaarratti dhibbaa wayiituu geessisuu hindadanyeen ifa gochuun qopheessanii dhiyeessuu qabu.

8. Haaluma walfakkatuun,dhamjechonni Afaan Oromoo tajaajila Afaanichaa keessatti kanneen qooddii garaa garaa qabaachuun isaanii nibeekama. Haata'u malee,qooddii kana keessatti dhamjechoonni duraa,boodaa,duraafi boodaa isaan kam akka ta'an haala qabsiisaatiin gilgaalota dhiyaatan dursee kitaabicha keessatti wanti ibsame hinjiru. Kanamalees,tajajilli dhamjechoota kanneeni adda bahee kitaabilee kanneen keessatti hinibsamne.Kanaafuu, qopheessitoonni sirna barnoota Afaan Oromoo tokko tokko dhamjechoota kana haala ofiin barachuu barattootaarratti dhiibbaa hin uumneen adda baasanii dhiyeessuu qabu. Akkasumas,tajajilli dhamjechoota duraa, boodaa, duraafi boodaa maal akka ta'e kitaabilee barnootaa keessatti bifa ifa ta'een dhiyaachu qaba.

9. Dhamjechoota kanneeniif moggaasa adda addaa kitaabilee kanneen kessatti,fufii, dhamjecha,latiifi maxxantuu jechuuun kennameefi jira. Kun immoo adeeemsa baruubarsiisuu keessatti dhiibbaa uumuu waan danda'uuf, osoo moggaasni waalta'an tokko kennameefi filatamaa ta'uu danda'a. Kanaafuu,qopheessitoonni kitaabilee barnoota Afaan Oromoo sagantaa adeemsa baruubarsiisuuf qopheessanii dhiyeessan qooddii

dhamjechoota kanneenii haala ofiin barachuu barattootaaf ifa ta'een qopheessanii dhiyeessuu qabu.

Karaa biraatiin, osoo silabasiin barnootichaa kitaabilee barataafi qajeelcha basiisaa waliin walbira qabamee qaacceefameera ta'ee qorannicha irra caalaa bu'a qabeessa taasisuu danda'a ture. Kanaafuu, milkaa'ina adeemsa baruu barsiisuutiif silabasiin barnooticha manneen barnootaa keessatti hojiirra ooluu qaba.

11. Ogeessonni xiinqooqa Afaan Oromoo irratti kanaan duras ta'e gara fuulduraatti kitaabilee wabii adda addaa barreessan, dhaabbilee maxxansaafi raabsaa, akkasumas BBO waliin ta'uudhaan manneen barnootaatiif akka raabsan carraaqqii cimaa taasisuutu irraa eegama.

12. Barsiisonni Afaan Oromoo barsiisan dandeettii isaanii gama qabiyyee dhamjechootaatiin qaban cimsachuuf kitaabilee wabii adda addaa dubbisuun dandaeettii isaanii guddifachuuf carraaqqii taasisuutu isaanirraa eeggama. Akkasumas hamilee barattoota isaanii dadammaqsuun afaan isaanii haalan akka baratan tumsa gochuu qabu.

Walumaagalatti, hanqinaalee dhiyaanna xinjecha Afaan Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 fi 10ffaa bara 2005 qophaa'anii adeemsa baruu barsiisuutiif dhiyaatan keessatti argaman sirreessuuf, kitaabileen barnoota amma qophaa'anii hojiirra oolaa jiran kanneen milkaa'ina galma ga'iinsa barnootichaaf irra deebi'amanii qulqillaa'anii gulaalamanii dhiyaachuu qabu.

Wabiilee

Abarraafi Kaawwan.(1998).*Caasluga Afaan Oromoo.(Jildii-1)*,Addis Ababa:Branna Pirnting Enterprise.

Abdulsamad Muhammad.(1994).*Seerluga Afaan Oromoo.Caffee Oromiyaa:Finfinnee*

Addunyaa Barkeessaa.(2011).*Natoo:Yaad-rimee Caasluga Afaan Oromoo.Finfinnee, Oromiyaa:Mega Pirnting Press*

Anderson,S.R.(1992).*Amorphous Morphology.Cambridge:Cambridge UniversityPress*

Asaffaa Tafarraa.(2009).*Eela:Seenaa Oguma Oromoo.Finfinnee,Far East-trading plc.*

Baure,L.(1983).*English Word Formation.Cambridge:Cambridge University.*

Baye Yimam.(1981).''*Oromo Substantive:Some Aspects Their Morphology and Syntax*''.

Addis Ababa:University(Unpublished MA thesis).

_____. (1986).''*The Phase Structure of Ethiopian Oromo*''London:University of London,School of Oriental Studies(PhD dissetion)

Brown,et.al,(1989).*Curriculum And Instraction:An Intriduction In To Methed of Teaching.London:Macmillan Company.*

Catherine,G.M.(1987).*Agrammatical Sketch of Witten Oromoo.RUDIER KEPPER VERLAG.OLNISBN 3-89645-0395*

Celce-Murcia,M(1991)''*Girammer Pedagogy in second Foreign Language*''
Vol.25 No.3 pp. 459-480 online:<http://www.jstor>.

Chomosky,N.(1957).*Systantic Structure.The Hague Mouton.*

Cook,V.(2001).*Second Language and Languaaaage Teaching.New York. Oxford University Press*

- Crystal,D.(1987).*The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press
- Finch, G. (2005).*Key Concepts In Language and Linguistics 2nd (edit) Haundsmills* Basingstoke Hampshire,New York: Palgrave Macmillan
- Fromkin, V. (2003).*An Introduction to language.7th.(edt)*.United State: Haine andThomson
- Gabbaaroo Tulluu (2007).*Caasluga Afaan Oomoo-II* Barnoota Barsiisotaa Finfinnee: Yunivarsitii Kolleegii Aalfaa
- Gragg,G.B.(1976).*Oromoof Wollega,in M.L.Bender (edt.)*,the non-Semitic Language of Ethiopia.Michigan:Michigan university Press
- Good,C.V.(1973).*Dictionary of Eduction*. New York: Mc Graw Hill Book Company.
- Gurmeessaa Tuujjubaa(2014)''Qaacceessa CaasaaJechaafi Hima Afaan Oromoo Kitaabilee Baumsaafi Kitaabilee Wabiirratti kan xiyyeeffate.Addis Ababa University (MA thesis).
- Haspelmath,M.(2002).*Undersstanding Morphology.2nd (edt.)*,Hodder Arnold.
- Harmer,J.(1991).*Teaching and Learning Grammer*. UK:Longman York Press
- _____.(1997).*The Practice of English Language* .UK:Longman York Press
- Ijaaraa Baatuu (1999).*Haala Dhiyeessa Xinlatii Afaan Oromoo Daree Barnootaa Keesatti*:Haa-la Barattoota Kutaa Kudha Tokkoffaa Mana Barumsa Qophaa'ina Gobbaa.Addis Ababa Universty(MA thesis).
- Jackendoff,R.(1993).*X-Bar Syntax.A Study of Phrase Struture .Linguistic Inquiry Monograph 2*,Cambridge:MIT Press.
- Katamba,Francis.(1993).*Morphology*.Great Britain,the machmillan Press.Ltd.
- Krippendorff, K.(1980).*Content Analaysis :An Introdution to it Methodology*.Beverly Hills,CA:Sage

- Laughen,M.(2005). ''*Inflectional Morphology.*'' In the Journal of Morphology 3(2nd)
- Lyons,John.(1981).*Language and Linguistics* An Introduction.Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahaad Amiin Muddee.(1995).*Oromo Dictionary,English Oromo. Vol.*Atlanta,Georgia: Sagalee Oromo Publishing.
- Matthews,P.H.(1991).*Morphology.2nd .(edt.)*,Cambridge University Press.
- McCarthy,Michael.(2001).*Issues In Applied Linguistics.* Cambridge: Cambridge University Press
- Mc Donough,J.and Shaw,C.(1993).*Materials Methods In English Language Teaching.*Oxford:Black Well Publishes Ltd.
- Ministeera Barnootaa.(2005).Barnoota Afaan Oromoo Kitaaba Barataa:Kutaa 9ffaa: Setting New Trend in Book Publishing:MK. PUBLISHERS.Ltd.
- _____.(2005).Barnoota Afaan Oromoo Kitaaba Barataa:Kutaa 10ffaa: Setting New Trend in Book Publishing:MK.PUBLISHERS.Ltd.
- _____.(2005).Barnoota Afaan Oromoo Qajeelcha Barsiisaa Kutaa 9ffaa: Setting New Trend in Book Publishing:MK.PUBLISHERS.Ltd.
- _____.(2005).Barnoota Afaan Oromoo Qajeelcha Barsiisaa Kutaa 10ffaa: Setting New Trend in Book Publishing:MK.PUBLISHERS.Ltd.
- Pahuja,N.P.(1985a).*Teaching of English.* New Delhii:J.L.Kumar.
- O'Grady,W.and Dobrovolsky .M.(1996).*Contemporary Linguistics Analysis,An Introduction (3rd .edt.)* Ternto Copp Clark Ltd.
- Owens, J. (1985a).*The Grammar of Harar Oromo.*Humburge:Hemut Buske Verlage Humbrge

- Radford, et al. (1999). *Linguistics; Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press
- Richards, J.C. (2001). *Curriculum Development In Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press
- Richards, J.C. and W.A. Renandya. (2002). *Methodology In Language Teaching* Cambridge: Cambridge University Press
- Sharma, K. and Tuteja, T. (2005). *Teaching of language and Linguistics*. Delhi: Ajay Verma.
- Stern, H.H. (1983). *Fundamental Concepts of Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press
- Tamene Bitama. (2000). *A Dictionary of Oromo Teachical Terms, Oromo English*. Berlin Ruudiger Kopp Verlage Kolin
- Temesgen Negasa. (1993). *Word Formation In Oromo*. Addis Ababa: Addis Ababa University (Unpublished MA thesis).
- Wardhaugh, R. (1977). *Introduction Of Linguistics 2nd .(edt.)*, New York: Mc Graw Hill Company
- Weber, R.P. (1990). *Basic Content Analysis (2nd.edt.)*. New York, CA. Sage.
- Yule, G. (1996). *The study of Language .2nd .(edt)*, Cambridge: Cambridge University Press

Dabalee-A

YUNIVERSITII ADDIS ABABAATTI, KOLLEEJJII NAMOOMAA QORANNOO AFAANOTAA, JORNAALIZIMIIFI QUNNAMTHI MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFII FOOKLOORII

1.Mirkaneeffannaa Qaaccssa Kitaabilee Barataafi Qajeelcha Barsiisaa, Barsiisonni Akka Guutaniif Dhiyaate

Kaayyoon mirmekaneeffannaa kanaa qabiyyeea jechaafi dhamjecha afaan oromoo kitaaba barataafi Qajeelcha Barsiisaa kutaa 9fi10ffaa irratti qorannoo geegeessuufidha.

Kanaaf, gaffilee dhiyaataniif deebiin qulqullinaafiamanummadhaan kennitan fiixaan ba'iinsa qorannoo kanaatiif gumaachaa guddaa qaba. Kanaafuu shakkii, ofqusannaa tokko malee akka deebistan abdiin isinirraa eegamu guddaa ta'uu isaa ibsaa,deeggarsa gootan hundaaf galatoomaa!

Qabxii mirmekaneeffannaa kana keessatti ittiin dhimma bahame qabxiilee afur kanneen haala argama dhamjechootaa waliin walqabatan mul'isan ;

4.Haala baay'ee gaarii

3.Haala gaarii ta'een

2. Giddu galeessa

1.Gadaanaan kan ibsaman yoo ta'an,haala argama isaanii ilaalchisee jala isaanitti mallattoo (√) kaa'i

Qajeelfama: Dhimmoonni Qaacceessa Kana Keessatti hammataman dhiyaannaa dhamjechootaa kitaabilee barataafi qajeelcha barsiisaa Afaan Oromoo KUtaa 9ffaafi kutaa 10ffaa bara 2005 qophaa'an irrattidha. Kan qaacceeffamuu ammo dhamjechoonni Afaan Oromoo kitaabilee kanneen kessatti argaman haala maaliin akka dhiyaataniifi maal akka fakkaatan kan ilaaluudha.

Kanaafuu,dhamjechoonni Afaan Oromoo kitaabilee barataafi qajeelacha barsiisaa kutaa 9ffaafi0ffaa boqonnaalee garagara keessatti argaman haala akkamiin akka dhiyaatan walitti cuunfuun qabxiilee gabatee armaan gadii keessatti dhiyaatan irratti hundaa'uun

deebii sirriidha jettan kennaa. Qabxiileen gabatee mirkaneeffannaa keessatti dhiyaatan mul'istoota lakkoofsa 1-4ibsaman of keessaa qabu.

4.2.1 Dhiyaannaa Dhamjechootaa Kitaaba Barataa Keessatti

Lakk.	Qabiyyeewwan	Mul'istuu			
		4	3	2	1
1	Dyiaannaa dhamjechootaa				
1.1	Dhamjechoonni akkamitti akka barataman fakkeenya bal'aan qajeelch barsiisotaa keessatti ibsamaniiruu?				
1.2	Dhamjechoonni kitaaba barattootaa keessatti dhiyaataniifi qajeelcha barsiisotaa keessatti dhiyaataniin walsimuu?				
1.3	Tokkummaafi garaagarummaan jechootaafi dhamjechootaa fakkeenya waliin qajeelcha barsiisotaa keessatti ibsameeraa?				

Dhiyaannaa akaakuu Dhamjechootaa Kitaaba Barataa keessatti

Lakk.	Qabiyyeewwan	Mul'istuu			
		4	3	2	1
2	Akaakuu dhamjechoota Afaan oromoo				
2.1	Akaakuu dhamjechoota Afaan oromoo isaan kam akka ta'an adda bahani ibsamaniiruu?				
2.2	Akaakuu dhamjechoota Afaan oromoo qajeelcha barsiisotaa keessaatti dhiyaatan kitaaba barattootaa keessatti dhiyaatan walsimuu?				
2.3	Tajaajillilli dhamjechoota Afaan oromoo maal akka ta'an addaan bahanii fakkeenyaan deeggaramanii dhiyaataniiruu?				
2.4	Akaakuu dhamjechoota Afaan oromoo maal irratti hundaa'anii qooddaman kitaabicha keessatti ibsaaniiruu?				

Dhiyaannaa uumama jechoota Afaan oromoo Qjeelcha barsiisaa keessatti

Lakk.	Qabiyyeewwan	Mul’istuu			
		4	3	2	1
3	Haala uumama jechoota Afaan oromoo				
3.1	Haala dhamjechoonni hundee jechaatti maxxanuun jechoota haarawa itti uuman fakkeenyaan ibsameeraa?				
3.2	Jechi tokko kan uumamu kamirra ka’ee ifaan ifatti qajeelcha barsiisoota keessatti ibsameeraa?				
3.3	Akkaata jechoonni garaa garaa itti uumaman kitaabicha keessatti ibsameeraa?				
2.4					

Dabalee-B
YUNIVARSIITII ADDIS ABAABATTI, KOLLEJJII NAMOOMAA,
QORANNOO AFAANOOTAA, JORNAALIZIMIIFI
QUNNAMTII
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII

2. Afgaaffii Barsiisotaa

1. Dhamjechoonnii Afaan oromoo kitaabilee barnoota afaan oromoo keessatti dhiyaatan fedhii barachuu barattootaa nikakasuu?
2. Dhamjechoonni kitaabilee barattootafi qajeelcha barsiisotaa keessatti dhiyaatan walsimuu?
3. Dhamjechoonni moggaasa garaagaraa yoo qabaatan barnootcharratti rakkoo fiduu danda'uu?
4. Akaakuu dhamjechoota kitaabile kana keessatti hammataman isaan kam fa'i?
5. Hanqinaalee dhiyaannaa dhamjechootaa baruufibarsiisuu keessatti midhaa akkamii fiduu danda'a?
6. Hanqinaalee dhiyaannaa dhamjechoota Afaan oromootiif ka'umsi maal ta'uu danda'a?
7. Dhamjechoonni kitaabilee barnootaa keessatti hammataman qabiyyee barnootichaa guutuu taasisuu?
8. Hanqinaalee dhiyaannaa dhamjechoota afaan oromoo maqsuuf yaadni furmaataa maali?

Dabalee-C

**YUNIVARSIITHI ADDIS ABAABAATTI, KOOLLEEJJI
NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOTAA,
JORNAALIZIMIIFI QUNNAMTHI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKLOORII**

3. Bargaaffii barattootaaf dhiyaate

Kaayyoon bargaaffii kanaa qabiyyee jechaafi dhamjecha afaan oromoo kitaaba barataa kutaa 9fi10ffaa irratti qorannoo geegeessuufidha.

Deebiin isin kennitan hubannoo barnoota jechaafi dhamjechoo argattan waliin gonkumaa kan walqabatu miti. Garuu gaffilee dhiyaataniif deebiin qullullinaafiamanummadhaan kennitan fiixaan ba'iinsa qorannoo kanaatiif gumaachaa guddaa qaba. Kanaafuu shakkii, ofqusannaa tokko malee akka deebistan abdiin isinirraa eegamuguddaa ta'uu isaa ibsaa, deeggarsa gootan hundaaf galatoma!

Kanatti aansun, osoo gaaffii dhiyaataniif deebi hinkenniin dura odeeffannoo dhuunfaa keesan jalqaba guutaa

1. maqaa mana barumsaa _____

-2. Saala ____ dubra ____ . HUB. maqaa keessan barreesuun hinbarbaachisu.

Qajeelfama; Gaaffilee armaan gadiitti siif kennaman saanduqa deebii sirrii qabata jettutti mallattoo(-) deebii kee agarsiisi

☐

Akka gaariitti

☐

Hammanaa miti

☐

hanga tokko

☐

Homaa

1. Yemmuu qabiyyee dhamjechoota afaan oromoo kutaa keessatti barattu hubannoo qabiyyichaa bal'inaan argatteetta?

☐

Eeyyee, akka gaariitti

☐

Homaa

☐

Hanga tokko

☐

Geddugaleessatti

2. Deebiin kee gaaffii tokkoffaa 'homaa' yoo ta'e sababni sirritti hubachuu dhabuu keetii hanqina qabiyyee kitaabaa waliin kan walqabatuudhaa?

☐

Eeyyee; akkagaariitti

☐

Hammana miti

☐

Eeyyee; hanga tokko

☐

Homaa

3. Yemmuu waa'ee jechaafi dhamjechaa barattu garaagarummaafi tokkummaunkaalee jechaafidhamjechaa gidduutti mul'tu adda baastee hubateertaa?

☐ Eeyyee; akka gaariitti

☐ Hammanaa miti

☐ Eeyyee; hanga tokko

☐ Homaa

4. Haalli jechoonni Afaan oromoo caasluga agarsiisuun tajaajilan kitaaba barattootaa keessatti dhiyaatee argamaa?

☐ Eeyyee; akka gaariitti

☐ Hammana miti

☐ Eeyyee; hanga tokko

☐ Homaa

5. Haala uumama jechootaa keessatti akkataa dhamjechoonni garaagaraa garee jechaa duran ture jijjiuudhaan garee jecha haaraa uumuuf Afaan oromoo keessatti tajaajilan kitaaba keessatti ad bahee nj mul'taa?

☐ Eeyyee; akka gaariitti

☐ Hammana miti

☐ Eeyyee hanga tokko

☐ Homaa

6. Dhamjechoonni garaagaraa hundee jechaarratti dabalamuun jechoota tajaajila caasluga Afaan oromoofoolan ijaaruun jechoota unkalee garaagaraa qaban horsiisuuf akka fayyadu kitaabni barattootaa nikaa'a?

☐ Eeyyee; akka gaariitti

☐ Hammana miti Eeyyee;

☐ Hangatokko

☐ Homaa

7. Gilgaalota kitaaba keessatti dhimmoonni jechaafi dhamjechootan walqabatan qabiyyee barnootichaaf gahaadhaa?

☐ Eeyyee; akka gaariitti

☐ Hammanaa miti

☐ Eeyyee hanga tokko

☐ Homaa

8. Maalummaafi jechaafi dhamjechaa ilaalchisee ibsi kitaaba barnoota afaan oromoo kutaa9fi10ffaa keessatti kenname gahaadha?

☐ Eeyyee; akka gaariitti

☐ Hammana miti

☐ Eeyyee; akka gaariitti

☐ Homaa

9. Garee /Gita jechuun maal jechuu akka ta'e kitaaba barnota Afaan oromoo kutaa9fi10ffaa keessatti ibsameeraa?

☐ Eeyyee; akka gaariitti

☐ Hammana miti

☐ Eeyyee hanga tokko

☐ Homaa

Ibsa

Ani qorattuun maqaafi mallattoon koo armaan gadiitti eerame, warqaan qornnoo kun hojii dhunfaa koo kanaan dura yunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaaf hindhiyaanne ta'uufi wabiilee qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadame hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____